

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૦૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રવેદી વાચનમાળા

વિષય મૃદુલ : ૮૪૩ : ૩ : ૨૧

ત્રિવેદિવાચનમાળા— પુસ્તક ચોથું

લેખકો

રાવ બહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી,
બી. એ.,

વાનપ્રસ્થ પ્રિન્સિપલ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ—અમદાવાદ
અને

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,
એમ. એ., એલ એલ. બી.,

નૈતિક તે માનસિક તત્ત્વજ્ઞાનના અને ગુજરાતીના પ્રોફેસર,
વડોદરા કોલેજ—વડોદરા

પ્રકાશક

એમ. સી. કોઠારી,

કાપડી પોળ, રાવપુરા—વડોદરા

સુરત—ચાંદાના પૂલ ઉપર આવેલા “ સુરત શિટિ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
વજીરામ માનસિહે છાપ્યું.

૧૯૨૫

[સર્વ હક લેખકોને સ્વાધીન છે.]

૧૨૦૦
વિદ્યાપીઠ
પ્રસ્તાવના ગ્રંથાલય
કમદાવાદ

અમારી વાચનસુત્રીમાં આ પુસ્તક છે. નિર્મિત સમયમાં જેટલું અરાબર શિખવી શકાય તેટલુંજ આ પુસ્તકનું કદ રાખ્યું છે. ભાષા અને વિચારમાં વાચનમાળાનો ક્રમ સાચવ્યો છે.

જરૂરજોગી 'સમજુતી' પુસ્તકને અન્તે આપી છે.

આ પુસ્તક શિખવતાં શિક્ષકોએ બાળકના ભાષાજ્ઞાનમાં વધારો થાય તે પર ખાસ લક્ષ આપવું. વાક્યમાં શબ્દો કેવી રીતે જોડાએલા છે, તે બાળકને શિખવવું; તેમજ કવિતામાં શબ્દોનો અન્વય કરાવવો.

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ આવૃત્તિમાં મહેરબાન વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબ રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતે દર્શાવેલી નીચેની સૂચનાઓને અનુસરીને ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે:—

૧. 'અવેશિકા' અને ૧થી ૪ પુસ્તકો સહેલાં કરવામાં આવ્યાં છે.

૨. હાલના કવિઓની કવિતામાંથી પસંદ કરેલાં કાવ્યો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

૩. હાલ વગેરે માદક પદાર્થોની બદી વિષે પુસ્તક ૩, ૪, ૫ ને ૬ને છોડે અકેક કે બે પાઠ મૂકવામાં આવ્યા છે.

સુરત, ૧૯૨૫ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૧લો મહારાજ બંડેરાવ	
ગાયકવાડ	૧-૨
,, રજે અતિથોભ તે પાપનું મૂળ	૩-૫
,, રજે મહારાજા પ્રતાપસિંહ,	
ભાગ ૧લો	૫-૭
,, ૪થો મહારાજા પ્રતાપસિંહ,	
ભાગ રજે	૮-૯
,, ૫મો મહારાજા પ્રતાપસિંહ,	
ભાગ રજે	૯-૧૧
,, ૬ઠો કવિતા: વિદ્યા	૧૧
,, ૭મો હાથી, ભાગ ૧લો	૧૨-૧૩
,, ૮મો હાથી, ભાગ રજે	૧૪-૧૫
,, ૯મો પાળી: ઉપયોગ	
અને કાર્ય, ભાગ ૧લો	૧૫-૧૬
,, ૧૦મો પાળી: ઉપયોગ	
અને કાર્ય, ભાગ રજે	૧૭-૧૮
,, ૧૧મો કવિતા:	
વડોદરાને વડલે	૧૯
,, ૧૨મો ગરુડ	૨૦-૨૨
,, ૧૩મો વહેમ	૨૨-૨૪
,, ૧૪મો ગાયકવાડ સરકારની	
મુલકગીરી	૨૪-૨૫
,, ૧૫મો કવિતા: સાદસ	૨૬
,, ૧૬મો સાવિત્રી ને સત્યવાન,	
ભાગ ૧લો	૨૭-૨૮
,, ૧૭મો સાવિત્રી ને સત્યવાન,	
ભાગ રજે	૨૮-૩૧
,, ૧૮મો કાચ	૩૧-૩૩
,, ૧૯મો ગધેડું	૩૩-૩૫
,, ૨૦મો કવિતા:	
દિંમતવાન યાઓ	૩૬
,, ૨૧મો કડી પ્રાંત: મુખ્ય	
સ્થળો, ભાગ ૧લો	૩૬-૩૯

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૨૨મો કડી પ્રાંત: મુખ્ય	
સ્થળો, ભાગ રજે	૩૯-૪૨
,, ૨૩મો સાદા જીવનનો	
આનંદ	૪૨-૪૪
,, ૨૪મો હારશ્વંદ્ર, ભાગ ૧લો	૪૪-૪૬
,, ૨૫મો હરિશ્વંદ્ર, ભાગ રજે	૪૬-૪૯
,, ૨૬મો રાજ અને કેદીઓ	૪૯-૫૧
,, ૨૭મો શરીરના અવયવો	૫૧-૫૪
,, ૨૮મો રેશમ	૫૪-૫૬
,, ૨૯મો કવિતા: બાળક	૫૬-૫૭
,, ૩૦મો ખલીફા હજરત	
અલી, ભાગ ૧લો	૫૭-૫૯
,, ૩૧મો ખલીફા હજરત	
અલી, ભાગ રજે	૫૯-૬૦
,, ૩૨મો ખલીફા હજરત	
અલી, ભાગ રજે	૬૦-૬૨
,, ૩૩મો અભિમન્યુ, ભાગ ૧લો	૬૨-૬૪
,, ૩૪મો અભિમન્યુ, ભાગ રજે	૬૪-૬૬
,, ૩૫મો કવિતા: અમારો દેશ	૬૬-૬૭
,, ૩૬મો સાપ	૬૮-૭૦
,, ૩૭મો ખોટા રિવાજ	૭૦-૭૨
,, ૩૮મો ઇમામ હસન અને	
હજરત મોઆવીઆ	૭૨-૭૪
,, ૩૯મો કવિતા: જેને વીતી	
હોય તે જાણે	૭૪-૭૫
,, ૪૦મો ગામ અને શહેર,	
ભાગ ૧લો	૭૫-૭૭
,, ૪૧મો ગામ અને શહેર,	
ભાગ રજે	૭૭-૭૯
,, ૪૨મો ઇમામ હુસેન,	
ભાગ ૧લો	૭૯-૮૧
,, ૪૩મો ઇમામ હુસેન,	
ભાગ રજે	૮૧-૮૩
,, ૪૪મો ખેતી અને ખેડૂત	૮૩-૮૫

પાઠ	૪૫મો નવસારી પ્રાંતઃ	પૃષ્ઠ
	મુખ્ય સ્થળો	૮૫-૮૬
„	૪૬મો કવિતાઃ કૂલની સાથે રમત	૮૭
„	૪૭મો નળ અને દમયંતી, ભાગ ૧લો	૮૮-૮૯
„	૪૮મો નળ અને દમયંતી, ભાગ ૨લો	૯૧-૯૪
„	૪૯મો નળ અને દમયંતી, ભાગ ૩લો	૯૪-૯૬
„	૫૦મો કવિતાઃ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	૯૭-૯૮
„	૫૧મો તાબૂત	૯૮-૧૦૦
„	૫૨મો સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ ૧લો	૧૦૦-૧૦૧
„	૫૩મો સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ ૨લો	૧૦૨-૧૦૩
„	૫૪મો ભાગ્યદેવી ને ભિખારણ	૧૦૩-૧૦૫
„	૫૫મો કવિતાઃ ઠંડાલાં વિરાળે મારા પ્રાણમાં રે લોલ	૧૦૬
„	૫૬મો નવલ્લેલ	૧૦૭-૧૦૮
„	૫૭મો કરોળીઓ, ભાગ ૧લો	૧૦૯-૧૧૧
„	૫૮મો કરોળીઓ, ભાગ ૨લો	૧૧૧-૧૧૨
„	૫૯મો કવિતાઃ નળદમયંતી આળસને મોસાળ વળાવતાં	૧૧૩
„	૬૦મો રખર	૧૧૩-૧૧૫
„	૬૧મો સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૧લો	૧૧૫-૧૧૭
„	૬૨મો સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૨લો	૧૧૭-૧૧૮
„	૬૩મો પારસી લક્ષ્મિયા	૧૧૮-૧૨૦

પાઠ	૬૪મો મોર	પૃષ્ઠ
„	૬૫મો કવિતાઃ વૈદર્ભિ વનમાં વલવલે	૧૨૧-૧૨૨
„	૬૬મો આડના કૂલ, ભાગ ૧લો	૧૨૩
„	૬૭મો આડના કૂલ, ભાગ ૨લો	૧૨૪-૧૨૫
„	૬૮મો મગર, ભાગ ૧લો	૧૨૬-૧૨૭
„	૬૯મો મગર, ભાગ ૨લો	૧૨૮-૧૩૦
„	૭૦મો વરસાદ અને આકળ, ભાગ ૧લો	૧૩૦-૧૩૨
„	૭૧મો વરસાદ અને આકળ, ભાગ ૨લો	૧૩૨-૧૩૪
„	૭૨મો કવિતાઃ કાચબોકાચબો	૧૩૪-૧૩૫
„	૭૩મો પારસી દોખાં	૧૩૬-૧૩૮
„	૭૪મો રીંછ	૧૩૮-૧૪૦
„	૭૫મો ફળ અને ખીજ, ભાગ ૧લો	૧૪૦-૧૪૨
„	૭૬મો ફળ અને ખીજ, ભાગ ૨લો	૧૪૨-૧૪૪
„	૭૭મો અમદાવાદ જિલ્લો. મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો	૧૪૫-૧૪૭
„	૭૮મો અમદાવાદ જિલ્લો. મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૨લો	૧૪૭-૧૫૦
„	૭૯મો કવિતાઃ સ્નેહતાં સ્મરણ	૧૫૦-૧૫૧
„	૮૦મો સુરત જિલ્લોઃ મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો	૧૫૧-૧૫૪
„	૮૧મો સુરત જિલ્લોઃ મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૨લો	૧૫૪-૧૫૭
„	૮૨મો દાઢ, તે રોગ ને અનીતિનું આફ, ભાગ ૧લો	૧૫૭-૧૬૦
„	૮૩મો દાઢ, તે રોગ ને અનીતિનું આફ, ભાગ ૨લો	૧૬૧-૧૬૩
„	૮૪મો કવિતાઃ વસંત લ્યો સમજીતી	૧૬૪-૧૭૨

પાઠ ૧૯૦

મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડ

ખંડેરાવ ગાયકવાડ સને ૧૮૫૭માં વડોદરાની ગાદી પર બેઠા.

તેઓ ગાદી પર બેઠા તેજ વર્ષે હિંદુસ્તાનમાં સિપાઈઓનો બળવો થયો હતો. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં સિપાઈઓએ અંગ્રેજ સરકારની સામે ઝંડ મચાવ્યું હતું, તેની અસર ગુજરાતમાં ન થાય માટે ખંડેરાવ મહારાજે અંગ્રેજ સરકારને કીમતી મદદ કરી હતી. કોળી, બીલ, વગેરે ગુજરાતના લોકો તોફાન કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. તેમને તેમ કરતાં ખંડેરાવ મહારાજે અટકાવ્યા હતા જે અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરી હતી.

આ કીમતી મદદના બદલામાં અંગ્રેજ સરકારે તેમને ઉપકાર માન્યો હતો. ખંડેરાવના પિતા બીજા સયાજીરાવના વખતથી ગુજરાતમાં લશ્કરના ખર્ચ માટે ગાયકવાડ સરકારને દર વર્ષે અંગ્રેજ સરકારને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા પડતા હતા. તે રકમ હવેથી આપવાની બંધ થઈ. તે ઉપરાંત ખંડેરાવ મહારાજને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી બહુ માન તરીકે મોરચલ અથવા મોરપીછના પંખાની જોડની ભેટ મોકલવામાં આવી.

આ વખતે ઓખામંડળના વાઘેર લોકોએ ખેટ ને દ્વારકા લૂટ્યાં હતાં. પણ અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ગાયકવાડના લશ્કરે તેમને હરાવ્યા હતા.

ખંડેરાવ મહારાજે રાજ્યના ન્યાયખાતામાં ઘણા સુધારા કર્યા. ખાસ કરીને, તેમણે કેટલાક કાયદા બરાબર સુધાર્યા. તેમણે લોકોની જમીનની હદ નક્કી કરવા 'સેટલમેંટ' ખાતું કાઢ્યું.

ખંડેરાવ મહારાજને મદ્રાસની રમતોનો ને શિકારનો ઘણો શોખ હતો. લશ્કરની કવાયતમાં પણ તે રસ લેતા હતા.

મકરપુરા રાજમહેલ તેમણે બંધાવ્યો છે. તે બંધાવી તેમણે પોતાનું રહેવાનું ત્યાં રાખ્યું હતું.

તેઓ ૧૮૭૦ની સાલમાં ગુજરી ગયા. તેમના વખતમાં રાજ્યમાં ખેતી આબાદ હતી, પ્રજા સંતુષ્ટ હતી, અને રાજ્યનો દબદબો સુંદર હતો.

પાઠ રજો

અતિલોભ તે પાપનું મૂળ

એક ગામમાં બ્રાહ્મણના ચાર છોકરાઓ રહેતા હતા. તેમની વચ્ચે દોસ્તી હતી. તેઓ બહુ ગરીબ હતા. તેમની ગરીબાઈ તેમને બહુ સાલતી હતી. ગરીબાઈ જેવું બીજું દુઃખ નથી. વાઘવડવાળા જંગલમાં રહેવું એ હજી સહેલું છે; સગાંવહાલાંથી વિખૂટા પડીને રહેવું એ પણ સહેલું છે; પણ ધન વિના મંસારમાં રહેવું ઘણું કપરું છે.

માટે ગમે તેમ કરી ધન મેળવવું જરૂરનું છે. એમ ધારી એ ચારે મિત્રો ધન મેળવવા ઘરબાર છોડી પરગામ ચાલ્યા. જતાં જતાં એ પવિત્ર દેવજિની નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. શિખ્રા નદીના વિશુદ્ધ જળમાં સ્નાન કરી, મહાકાલેશ્વરને પગે લાગી, એ ચારે મિત્રો કોઈ એક યોગીના મઠમાં ગયા.

યોગી તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને તેણે તેમને ચાર બહુઈ વાટ આપી. દરેક જણે એકેક વાટ લીધી. યોગીએ કહ્યું કે હિમાલય તરફ જાઓ. ચાલતાં ચાલતાં જે ઠેકાણે હાથમાંથી વાટ પડી જાય તે ઠેકાણે ખોદવાથી કીમતી વસ્તુ મળશે, તેથી તમારું દળદર ફીટશે.

બ્રાહ્મણપુત્રો વાટ લઈ ચાલતા થયા. ચાલતાં ચાલતાં એકના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદતાં તાંબાની ખાણ નીકળી. તે જોઈ તે રાજી થયો અને તેણે ત્રણે મિત્રોને કહ્યું, અહિંથી જોઈએ તેટલું તાંબું લો. તેમણે કહ્યું, તું મૂર્ખ છે. આથી કંઈ આપણું દળદર ફીટે ! અમે તો આગળ જવાના.

આગળ જતાં બીજા બ્રાહ્મણપુત્રના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદતાં રૂપાની ખાણ જડી. તે બેઈને તે રાણ થયો. તેણે ખાકીના એ મિત્રાને કહ્યું, ભાઈઓ બેઈએ તેટલું રૂપું લઈ આનંદ કરો. તેમણે કહ્યું, એથી આપણી ગરીબાઈ જશે નહિ. અમે તો આગળ જવાના.

જતાં જતાં ત્રીજાના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદ્યું તો ત્યાંથી સોનું નીકળ્યું. જેમ જેમ ખોદ્યું તેમ તેમ વધારે વધારે સોનું નીકળ્યું. તે બ્રાહ્મણપુત્ર તો રાણ રાણ થઈ ગયો. તેણે ચોથાને કહ્યું, ભાઈ! આહિથી બેઈએ તેટલું સોનું લઈ મારી સાથે પાછો ફર. તેણે જવાબ દીધો કે તું મૂર્ખ છે. આગળ જતાં રત્ન નીકળશે; મારે ચાલ, આગળ જઈએ. ત્રીજો સોનું લઈ ઘેર ગયો ને ચોથો એકલો આગળ વધ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં એ ઘણો દૂર નીકળી ગયો. ત્યાં એણે

એક ઘણેજ દુઃખી માણસ જોયો. તેને માથે ચક્કર ભ્રમું હતું અને તેનું મોં કરમાઈ ગયું હતું. બ્રાહ્મણપુત્રને જોઈ તે છાતીફાટ રોયો. બ્રાહ્મણપુત્રે પૂછ્યું કે આ છે શું ? ચક્કરવાળા માણસે કહ્યું, ભાઈ ! મેં બહુ લોભ કીધો, તેથી કુખેરભંડારીને ફીકર થઈ કે મારો ખજાનો ખૂટશે. આથી તેમણે મારે માથે આ ચક્કર છોડ્યું છે. એ મને ઘણીજ પીડા કર્યા કરે છે. ભિડતાં, બેસતાં, હરતાં, ફરતાં, એ ચક્કર મને ઝૂંડની માફક વળગેલું રહે છે. મારા જેવો બીજો લોભી અહિં આવે ત્યારેજ મારો છટકો થાય એમ મને એક યોગીએ કહ્યું છે.

આમ કહેતાં વારને તે ચક્કર પેલા લોભી બ્રાહ્મણપુત્રને વળગ્યું. તે ઘણું રજ્યો, પણ હવે શું વળે ! અતિલોભ તે પાપનું મૂળ છે, એથી હઠપાર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પાઠ ઉન્ને

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૧લો

પવિત્ર સિસોદીઆ રજપૂત કુળના ઉદયસિંહ રાજાએ ઉદેપુર શહેર વસાવ્યું છે. એ ઉદયસિંહને પ્રતાપસિંહ નામે બળવાન પુત્ર હતો. તે એની પછી મેવાડની ગાદીએ આવ્યો.

એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં અદલ ઇનસાફી અકબર આદશાહનું રાજ્ય હતું. તેણે હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ફેર ન બંધી હિંદુઓને મોટા મોટા ઓદા આપી, પ્રજાનો પ્રેમ જીત્યો હતો. શૂરા રજપૂત રાજાઓને તેણે લગ્નનો સંબંધ બાંધી પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા.

એકલા પ્રતાપસિંહેજ એવો સંબંધ બાંધવાની એ રાજાઓમાં ચોક્કસી ના કહી હતી અને અકબરને નમ્યું આપ્યું નહોતું.

અકબરને આ વાત ઘણી ખૂંચતી હતી અને અપમાનનું વેર લેવા તે તક શોધતો હતો. માનસિંહજી નામે જયપુરનો રાજા અકબરનો બહુ માનીતો હતો. આ અરસામાં તે સોલાપુર જતી પાછો ફરતાં પ્રતાપસિંહજી ત્યાં ઉતર્યો. પ્રતાપે તેની

મહેમાનગીરી કરી, પણ તેની સાથે બેસીને જમવાની ના કહી. માનસિંહે આનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહે જવાબ દીધો કે જે રાજાએ પોતાની પુત્રી મુસલમાન બાદશાહને આપી છે તેની સાથે બેસી પ્રતાપ કદી જમશે નહિ. આથી માનસિંહ ગુસ્સે થયો. તેણે આ વાત અકબરને કહી, તેથી અકબરે પોતાના પુત્ર સલીમ અને માનસિંહની સરદારી નીચે મોટું મુગલ લશ્કર પ્રતાપની સામા મોકલ્યું.

પ્રતાપની પાસે બાવીસ હજાર શૂરા સિપાઈ હતા. તેમનામાં રજપૂત શુરાતન અને દેશાભિમાન ઝળકી રહ્યાં હતાં; તેમજ તેઓ રણમાંથી કદી પાછી પાની કરે એવા નહોતા. મુગલ ફ્રાજ પ્રતાપની ફ્રાજથી ઘણી મોટી હતી. અને ફ્રાજ હલદીઘાટના મેદાન આગળ ભેગી થઈ. અરવલીના ડુંગરોમાં આવેલું આ મેદાન આ ભારે લડાઈને લીધે બહુ બાણીતું થયું છે.

“રણધીરા હે રજપૂતો, મુજ અંગતણા શણગાર !
 રે ચાલો હલદીઘાટે, શૂરા બાવીસ હજાર !
 વીરા શું શૌર્ય ગયું છે ? શું રજપૂત થશે ગુલામ !
 મેવાડ પરાધીન બનશે ? શું જશે શિશોદિય નામ ?
 નહિ, નહિ, નહિ, રણમાં ચાલો ! ઝળકાવો તમ હથિયાર !
 રે ધૂમો રાણા સાથે, શૂરા બાવીસ હજાર !”

પોતાની ફ્રાજનાં માણસોને શુરાતન ચઢાવી પ્રતાપ લડાઈના મેદાનમાં ધસ્યો.

પાઠ ૪થો

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ રજો

એમ બૂખ્યો સિંહ હરણુ પર છલંગ મારે, તેમ રજપૂતો હાથમાં નાગી તલવાર લઈ શત્રુ પર તૂટી પડ્યા. પ્રતાપે મનસિંહને પોતાની તલવારનો સ્વાદ અપાડવા બહુ બહુ શોધ્યો, પણ તે તેને હાથ લાગ્યો નહિ, એટલે તેણે પોતાનો ઘોડો સલીમ તરફ દોડાવ્યો. એમ પ્રતાપ ત્રણ વાર મુગલ ફોજમાં ઘસ્યો ને ઘણા માણસોને તેણે મારી નાંખ્યા. તેને એક ગોળી વાગી, ત્રણ ઠેકાણે ભાલા લોંકાયા, ને તલવારના ત્રણ સખ્ત ઘા થયા, પણ તે હઠ્યો નહિ. ચારે તરફ લોહીની નીક વહેવા લાગી. ૧૪,૦૦૦ રજપૂતોએ દેશની ખાતર પોતાના જીવ ખોયા. પ્રતાપનું આખું શરીર ઘાયલ થયું હતું. તેના બહાદુર સિપાઈઓ નાશ પામ્યા હતા. તેને જ્ય મેળવવાની આશા જતી રહી, તેથી તે લડાઈનું મેદાન છોડી ચાલ્યો ગયો.

તેનો વહાલો ઘોડો ચેતક પણ થાકી ગયો હતો, પણ તે ફૂલપાટ દોડ્યો જતો હતો. તેની પાછળ બે મુગલ સિપાઈ દોડતા હતા. રસ્તામાં એક નદી આવી. ચેતક તે ફૂદી ગયો, પણ મુગલ સિપાઈના ઘોડાઓ તે ફૂદી શક્યા નહિ. એવામાં ‘ઓ પેલો લીલો ઘોડો, ઓ પેલો સવાર.’ એમ મેવાડી ભાષામાં બોલતા કેઈને પ્રતાપે સાંભળ્યો. તેણે પાછળ જોયું તો પોતાના ભાઈ શકતને જોયો. તે અકબરને બોલી ગયો હતો. પણ હવે તે પ્રતાપને પગે પડ્યો. પ્રતાપે તેને માફી આપી અને બંને ભાઈએ મેવાડને દુશ્મનોથી બચાવવાનું પણ લીધું.

આ વખતે ચેતક તમ્બર ખાઈને જમીન પર પડ્યો તે તરત મરણ પામ્યો. શાખાશ છે એ નિમકહલાલે ઘોડાને ! એ મરી ગયો તે ઠેકાણે પ્રતાપે મંદિર બંધાવ્યું. હજી પણ એ જગા “ચેતકકા ચખુતરા” એ નામથી ઓળખાય છે.

પાક પમો

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૩જો

પ્રતાપ હલદીઘાટની લડાઈમાં હાર્યો અને તેની રાજધાની કમલમેર દુશ્મનના હાથમાં ગઈ. પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઈ તે એક ગુફામાંથી બીજીમાં અને એક જંગલમાંથી બીજામાં નાસતો ફરતો હતો. શત્રુનાં માણસ તેને જપવા દેતાં નહોતાં.

પ્રતાપના ધર ઘણી આક્રતો આવી, પણ તે પર્વતની પેઠે અચળ રહ્યો. સિસોદીઆના કુળને એમ લાગી તે અકબરને તાબે થયો નહિ.

એક વખત તેની રાણીએ ખાવાના રોટલા તૈયાર કર્યા હતા, તે બધાંએ ખાધા ને તેમાંનો એક બીજા દિવસ માટે રહેવા દીધો હતો. તેની દીકરી આ રહેલો રોટલો ખાતી હતી. એવામાં એક જંગલી બિલાડી તેના હાથમાંથી તે લઈ ગઈ. આથી તે બાળકી ભૂખે ટળવળવા લાગી. પ્રતાપ જેવા સ્નેહાળુ પુરુષથી આ દેખાવ જોઈ શકાયો નહિ. તેણે અકબરને પત્ર લખી નમવાનો વિચાર બતાવ્યો.

આ પત્ર વાંચી અકબરના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. પણ આ વખતે બિકાનેરના રાજાનો લાઈ પૃથુરાજ ત્યાં હાજર હતો. તેણે રજપૂત જાતના અભિમાનથી કહ્યું, આ પત્ર બનાવટી છે. પ્રતાપ આવો પત્ર કદી લખે નહિ. આપ કહો તો હું ખાતરી કરું. બાદશાહે હા કહી. તે પરથી તેણે પ્રતાપને એવો ઉશ્કેર્યો કે તેણે પોતાનો વિચાર બદલી નાંખ્યો. શાખાશ છે એ વીરને !

ઘણી મુશીબતોમાં પણ પ્રતાપે ધીરજ છોડી નહિ. હિંમતબાજ પુરુષો જે વખતે જે મળે તેથી ચલાવી લઈ પોતાનું કામ પાર પાડે છે. તેઓ કદી હિંમત હારતા નથી.

અરેરે ! આ કેવી દશા ! ક્યાં રાજમહેલનું સુખ ને ક્યાં આ અતિકંગાલ હાલત ! જે બાળકોના મોંમાંથી બોલ નીકળે તે પહેલાં તો તે ઝીલી લેવા માણસો ખડા ભભા હોય અને જે બાળકોને ખાવાપીવા ને પહેરવા જે જોઈએ તે હંમેશ માગ્યા વિના મળતું હોય, તેવાં બાળકોને ખાવાના સાંસા અને સૂવાનું પહાડના કઠણ પથ્થર પર ! આવી ખરાબ હાલત જોઈ કોનું હૃદયું પીગળે નહિ !

આ હાલતમાં પ્રતાપનો વજીર શાખાશ તેને મળ્યો. તેણે કહ્યું, મારી પાસે જે ફોલત છે તે આપની છે. તે

એટલી બધી છે કે તેમાંથી તમે પચીસ હજાર માણસનું લશ્કર બાર વર્ષ નિભાવી શકશો. ધન્ય છે એની ઉદારતાને !

આ સાંભળી પ્રતાપમાં હિમત આવી. તેણે લશ્કર જમાવ્યું, મુગલો પર હુમલો કર્યો, અને લગભગ બધો મેવાડ પ્રાંત તાબે કર્યો. થોડાં વર્ષ રહી તે મરણ પામ્યો. તેનું શરીર નાશ પામ્યું, પણ તેનું નામ અમર રહ્યું છે.

પાઠ દ્વયો

વિદ્યા

છપ્પો

વિદ્યા મુકાવં માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે;
 વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
 વિદ્યામાંદિ વિવેક, વિમલ વિદ્યાથી વાર્ણા;
 વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;
 સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
 સદ્વિદ્યા આગલ ધન કશું, વિદ્યાવિહીન નર તે પશુ. ૧

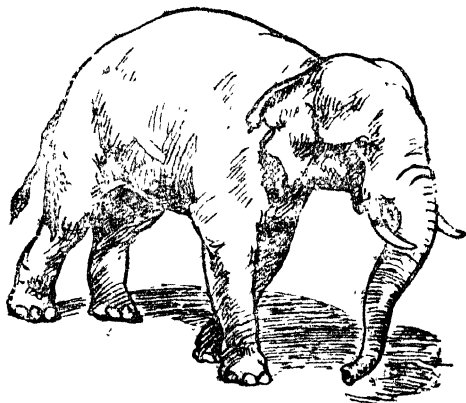
પંડિત આગલ મૂઢ, હંસ આગલ જેમ બગ્ગા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, કોકિલ આગલ કગ્ગા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, રાય આગલ જ્યમ રંકા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, સિંધુ આગલ જ્યમ ટંકા;
 પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સડ શિર મોર છે;
 સામલ કહે પંડિત આગલે, મૂઢ ચાકર ચોર છે. ૨

સામલભટ્ટ

પાઠ ૭મો

હાથી, ભાગ ૧લો

મોટાં શહેરોનાં ને કેટલાંક દેશી રાજ્યોનાં આજકાલે
તો હાથી જોયો હશે. હાથી રંગે કાળો હોય છે. તેનું શરીર
જાડું, ઊંચું, ને લારે હોય છે. તેના પગ ટૂંકા પણ થાંભલા
જેવા જાડા ને મજબૂત હોય છે. તેની આંખ ઝીણી ને કાન
સૂપડા જેવા મોટા હોય છે. તે પંખાની પેઠે કાન હલાવ
હલાવ કરે છે.

હાથી જોતાંજ કોઈની પણ નજર તેની સૂંઢ તરફ જાય
છે. તેનો ઉપલો હોઠ મે નાક, એ ભેગાં થઈ તેની સૂંઢ
બનેલી છે. તેને છેડે એ નસકેરાં અને આંગળી જેવા આકાર

હોય છે, તેથી તે ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ સહેલથી ઉંચકી શકે છે. સૂંઢ તેને નાક, હાથ, પાણી ઉરાડવાની નળી, અવાજ કરવાનું રણશીંગડું, અને હથિયારની ગરજ સારે છે. તેને તે ગમે તેમ વાળી શકે છે ને લાંબીટંકી કરી શકે છે. તે વડે તે મોટાં મોટાં ઝાડોને તોડી નાંખે છે ને શત્રુને પકડી દૂર ફેંકે છે. તેમજ એકેક પાંદડું કે ફૂલ પણ તે સુંદર રીતે તોડી કે ચૂંટી શકે છે. તેને પાણી પીવું હોય છે ત્યારે તે સૂંઢની અણી વડે જોઇતું પાણી નસકોરામાં લે છે ને મોંમાં નાંખે છે. તેને નહાવું બહુ ગમે છે. તે સંઢમાં પાણી લઈ આખા શરીર પર નાંખે છે. સંઢનો એક ઉપયોગ આપણા હાથના ઉપયોગ જેવો છે; તેથી આપણે એ પ્રાણીને હાથી કહીએ છીએ.

હાથીની સૂંઢમાં બે બાજુએ બે મોટા સફેદ દાંત હોય છે. કેટલીક હાથણીને એ દાંત હોતા નથી ને કેટલીકને બહુ નાના હોય છે. એ વડે એ ભારે વસ્તુ ઉંચકીને ફેંકી દે છે. કેટલાક દેશમાં એની પાસે લાકડાં ઉંચકાવે છે. એ બે દાંત હાથીને ચાવવામાં કામ લાગતા નથી; તેથી ‘હાથીના ચાવવાના જુદા ને બતાવવાના જુદા,’ એવી આપણામાં કહેવત છે. આ હાથીદાંતના સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાના ચૂડા, રમકડાં, છત્રીના દાંડા, ચપ્પુના હાથા, વગેરે બને છે.

હાથીનું શરીર ભારે હોય છે; પણ તે ડોલતો ડોલતો સુંદર રીતે ચાલે છે.

પાઠ ટમે

હાથી, ભાગ રજો

જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં હાથી લડાઈમાં વપરાતા. જોદ્ધાઓ એના પર બેસી લડવા જતા. હાથી, ઘોડા, રથ, અને પાયદળ, એ ચાર લશ્કરના ભાગ ગણાતા. હાલ હાથી પર રાજાની સવારી નીકળે છે. મોટાં શહેરોમાં તવંગર લોકોનાં છોકરાં વરઘોડામાં હાથી પર બેસે છે. તેના પર શોભિતી બેઠક કરવામાં આવે છે, તેને હોદો કે અંખાડી કહે છે. તેનો હાંકનાર મહાવત કહેવાય છે. તે અંકુશ વડે હાથીને કબજે રાખે છે.

વગડાઉ હાથી જુવાનીમાં આવે છે ત્યારે તેનાં લમણાં-માંથી રસ નીકળે છે, તેને મદ કહે છે. તે વખત તે અભિમાની ને માતેલો થાય છે.

હાથી મળતાવડું પ્રાણી છે. તે દસવીસનાં ટોળાંમાં રહે છે. તેની બુદ્ધિ તેજદાર અને યાદદાર જળરી હોય છે. કરેલો ઉપકાર તે કદી ભૂલતો નથી; તેમજ તેને કંઈએ કરેલી ઇજાનું વેર વાળ્યા વગર રહેતો નથી. તે વાઘથી બહુ બીએ છે. તેની સામા થવાને તેને કેળવવો પડે છે.

હાથી ઘણું ઉદ્યોગી પ્રાણી છે. તેને કંઈ ને કંઈ કામ કર્યા વિના જંપ વળતો નથી. તે માણસની પેઠે એક પર એક લાકડાં ગોઠવી શકે છે. કંઈ કામ ન હોય ત્યારે તે રમત રમે છે, પાંદડાં ઉછાળે છે, ને રેતી કે માટી ઉરાડે છે. માથા વડે તે મોટાં મોટાં ઝાડ હચમચાવી નાખે છે. રમતાં તે મોટો અવાજ કરે છે.

બાળકો ! ઘણા હાથીઓ તમારા જેવા રમતીઆળ હોય છે. માળાપ કે શિક્ષક તમારી પાસે ન હોય તો તમે જેમ તમને સોંપેલું કામ કરવાને બદલે રમવામાં મન ઘાલો છો, તેમ હાથી પર કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હોય તો તે પણ રમવા માંડે છે.

એક વાર એક માણસ ઘોડા પર સવાર થઈ ફરવા નીકળ્યો હતો. તેનો ઘોડો ભારે અવાજ સાલળી એકદમ ચોક્યો ને ચાલતો બંધ થયો. બહુ મુશીબતે થોડેક દૂર જતાં સવારના બેવામાં એક હાથી આવ્યો. તે પાળેલો હતો ને એક મોટું લાકડું ખેંચતો હતો. થાકને લીધે તે અવાજ કરતો હતો. તે સમજ્યો કે મારા અવાજથી ઘોડો ચમકે છે. તેથી તેણે પાછા ફરી લાકડું પીઠ પાછળ ફેંકી દીધું. ઘોડો હજી મારાથી બીએ છે એમ તેને લાગ્યું એટલે તે વધારે પાછળ હઠ્યો. છેવટે, ઘોડાને હિમત આવી ને તે ચાલતો થયો. હાથી કેવું શાણું ને સમજી પ્રાણી છે !

પાઠ ૯મો

પાણી: ઉપયોગ અને કાર્ય, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—છોકરાં, બોલો, નક્કર પદાર્થ અને પાણીમાં શો ફેર છે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણીનો તો રેલો જાય છે, નક્કર પદાર્થનો જતો નથી.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાણી, દૂધ, તેલ, એ બધાં પ્રવાહી પદાર્થ છે. એ ખોખામાં લેવાતાં નથી. હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે. એને જ્યાં મૂકીએ ત્યાંથી વહી નીચી

નીચી જમીનમાં જાય છે. પાણીનો આકાર ઠહી શકેલો ? એવું છે કે અથડો ? ઇપ્પાહીમ, તું જોલ.

ઇપ્પાહીમ—સાહેબ, એનો આકાર સમજાવો નથી.

શિક્ષક—એ સરખી જમીન પર ફેલાયેલું રહે છે. ઊંચીનીચી જમીન હોય તો એ નીચી જમીન તરફ વહે છે. જે વાસણમાં પાણી ભરીએ તે વાસણના જેવો એનો આકાર દેખાય છે. સીસીમાં સીસીના આકારનું દેખાય છે ને તપેલામાં તપેલાના. એને પોતાનો આકાર નથી.

પાણીમાં તમે તમારું મોં જોઈ શકો છો ? છગન, તું જોલ.

છગન—હા, જી. કાચમાં જંમ મોં દેખાય છે, તેમ પાણીમાં પણ દેખાય છે દૂધમાં મોં દેખાતું નથી.

શિક્ષક—ખરું. કાચ ને પાણી, બંને એ વાતમાં સરખાં છે. એની આરપાર જોઈ શકાય છે; માટે એ પારદર્શક કહેવાય છે. જુઓ, આ પાણીના પવાલામાં હું ખાંડ નાંખું છું અને આ બીજા પવાલામાં ચૂનાનો ગાંગડે નાંખું છું. શું થયું ? જમશેદજી, તું કહે.

જમશેદજી—સાહેબ, ખાંડ ઓગળી ગઈ; ચૂનો તો થોડો ઓગળ્યો છે, બધો નહિ.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાણીમાં પદાર્થને ઓગાળવાનો ગુણ છે. પાણીમાં છિદ્ર છે. જેમ વાદળીનાં છિદ્રમાં પાણી પેસી જાય છે, તેમ પવાલામાં પાણીનાં છિદ્રમાં ખાંડ અને ચૂનો પેસી ગયાં. છિદ્રો પુરાઈ જવાથી થોડોક ચૂનો રહ્યો, તે પવાલાને તળીએ બેઠો છે.

પાઠ ૧૦મો

પાણી: ઉપયોગ અને કાર્ય, ભાગ ૨જો

શિક્ષક—છગન, કહે, પાણી શાં શાં કામમાં આવે છે ?

છગન—સાહેબ, પાણી પીવામાં, નહાવામાં, રાંધવામાં, ને લુગડાં ધોવામાં વપરાય છે.

શિક્ષક—ખરાબર. પાણીથી દરેક જાતની ગંદકી ધોઈ નંખાય છે. પાણી એ ગંદકીનો કટો દુશ્મન છે. ગંદી જગાએ રહેવાથી અને ગંદાં કપડાં પહેરવાથી આપણી તળીઅત બગડે છે. પાણી જગાને ને શરીરને સ્વચ્છ કરી આપણા આરોગ્યને ફાયદો કરે છે. આપણી આમડી છિદ્રાણુ છે; માટે આપણે દરરોજ શરીર ચોળીને નહાવું. વરસાદનું ભારે આપદું પડે છે ત્યારે રસ્તા કેવા થાય છે ? મગન. તું બોલ.

મગન—સાહેબ, કાદવ ધોવાઈ જાય છે ને રસ્તા સાફ થાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. વરસાદ જમીનને સ્વચ્છ કરે છે અને કાદવ ને કચરો નદીમાં ધસડી જાય છે. નદીમાંથી તે દરિયામાં જાય છે. કેટલોક કાદવ નદીને તળીએ ઠરે છે. એમ દરેક વર્ષે નદીમાં કાદવના થર બંધાય છે. થર બંધાતાં બંધાતાં નદીમાં ટેકરા જેવું થાય છે, એ ખરાબ કહેવાય છે. એવા ખરાબ સાથે હોડી અથડાય તો તે ભાંગી જાય છે. કેટલીક વાર એવા એકઠા થએલા કાદવ પરનું બધું પાણી સુકાઈ જાય છે, એટલે તેનો બેટ બને છે. ગંગા,

ગોદાવરી, ને કૃષ્ણા નદીમાં મુખ આગળ એવા ઘણા
બેટ થયા છે. તેમાં ડાંગરનો સારો પાક થાય છે.
નીચેનું ચિત્ર જુઓ.

નદીકિનારે રેતી હોય છે તે શેની અને છે,
તે તમે જાણો છો ?

ખાળકો—ના, સાહેબ.

શિક્ષક—વરસાદનું પાણી મોટા મોટા ડુંગરોમાં વહી તેમાં
ફાટ પાડે છે. એ ફાટ વરસોવરસ વધતાં વધતાં
વચ્ચે ખાડા પાડે છે. ડુંગરોની વચ્ચેના એવા ખાડાને
ખીણ કહે છે.

પાણીનો પ્રવાહ પોતાના બળથી ડુંગરોમાંથી
પથરનાં ચોસલાં છૂટાં પાડે છે. એ ચોસલાંના પથરા
અને છે. પાણીથી ઘસાઈ ઘસાઈને પથરાના કાંકરા
થાય છે અને કાંકરાની ઘસાઈ ઘસાઈને રેતી અને છે.

पाठ ११मो

बडोदराने बडले

चाळो, रसियां जन ! जइये हो !

बडोदराने बडले:

विविध तापथी बळबळते उर,

विराम त्यां मेळविये:

विश्रंभे छइये विश्राम;

वात कंइ विचारिये अविराम.

अहो ! धीर गंभीर घटा कंइ,

छटाभरो ए डोले !

किलकिलार करतां पंखीजन,

उरना अबोल बोले !

चाळो, ए सुणिये प्रभुगीत,

आचरिये प्रभुतानी रीत.

रसियाजी राज प्रेमानंद,

झूले त्यां जटातरंगे !

रसप्रकाश रेले त्यां हेळे,

हिंचिये हो उछरंगे !

संगविहारे बनिये विशाळ,

रसिक जन ! म्हालिये जीवन रसाळ !

ललित

પાઠ ૧૨મો

ગરુડ

બધાં પક્ષી શિકારી નથી હોતાં. ઘુવડ, સમડી, ગીધ, ગરુડ, એ બધાં શિકારી પક્ષી છે. એ બધાંમાં ગરુડ સહુથી મોટું ને ભયંકર છે. જેમ સિંહ વનનો રાજા છે, તેમ ગરુડ આકાશનો રાજા છે. પશુમાં સિંહ સહુથી વધારે બળવાન છે, પક્ષીમાં ગરુડ.

ગરુડના પંજા એવા જબરા હોય છે ને એની આંખ એવી મોટી છે કે ગમે તે પક્ષી તેમજ સસલાં, ઘેટાં, કે નાનાં બાળકને પણ પકડીને તે ઊડી શકે છે. ખેતરમાં છૂટાં પડેલાં બાળકને ઉપાડીને ઊડી ગએલાં ગરુડોના દાખલા મોજૂદ છે.

કેટલીક વાર હરણુ જેવા મોટા પ્રાણી પર પણ ગરુડ તરાપ મારે છે. ઘણે ઊંચેથી પોતાની તીણી નજરે તે શિકાર જુએ છે ને સડપ દઈને તેને પંજમાં પકડી ઊડી જાય છે. શિકારને એકાંતમાં લઈ જઈ તે ફાડી ખાય છે.

શિકાર સાથે ગરુડ હમેશ ફાવી શકતું નથી. એક વખત એક મોટા ગરુડે બિલાડીને પકડી. પછી તે ખૂબ ઊંચે ઊડ્યું. પણ બિલાડીએ તેને એવા જળરા પંજા માર્યા ને દાંત બેસાડ્યા કે ગરુડ પણ ખો ભૂલી ગયું. તેણે બિલાડીને પડતી મૂકવાની કોશીશ કરી. પણ બિલાડી તેને પકડીજ રહી. છેવટે, બંને જમીન પર પડ્યાં. જે લોકો આ જોતા હતા તેમાંથી કેટલાકે તે બંનેને પકડી લીધાં.

ગરુડ સુમારે ત્રણેક ફૂટ લાંબું હોય છે. ઉઘાડી પાંખ સાથે તેને માપતાં તે ઘણુંબધું આઠેક ફૂટ થાય છે.

તે કાળા રંગનું હોય છે, પણ તેની ગરદનનો પાછલો ભાગ પિળાશપડતો હોય છે, તેથી સૂર્યના તેજમાં તે ભાગ સોનેરી દેખાય છે.

ગંધ પારખવાની એની શક્તિ જળરી હોય છે. એની આંખ ચકચકિત ને દૂરથી ઝીણી વસ્તુ જોઈ શકે એવી હોય છે.

એ પક્ષી એકાંત જગામાં જોડકામાં રહે છે. પહાડોની ટોચ પર કે બાબુ પર ઊંચે એ પોતાનો માળો બાંધે છે.

એ પક્ષીને અજળ રીતે પકડી ને મારી શકાય છે. નાની સરખી જમીનની આસપાસ ચાર દિવાલ કરી તેને બંધિયાર કરી લેવામાં આવે છે. પછી તેમાંથી એક દિવાલમાં ગરુડ દાખલ થઈ શકે તેટલું બાકું રાખવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ એક મજબૂત દોરીનો ગાળો નાંખવામાં આવે છે.

દિવાલોની વચ્ચે જમીન પર માંસ નાંખવામાં આવે છે. તે માંસ દૂરથી જોઈ ગરુડ તે જમીન પર ઉતરે છે. માંસ ખાઈ તે ધરાય છે એટલે આળસુ બને છે; તેને ઊડવું ગમતું નથી; તેથી દિવાલોની ઉપર ન ઊડતાં તે પેલા બાકામાં જાય છે. જેવું તે તેમ કરે છે કે પેલા ગાળામાં તે સપડાઈ જાય છે. તે જેમ જેમ ગાળો ખેંચે છે તેમ તેમ તે વધારે વધારે બંધાય છે ને ગુંગળાઈને મરી જાય છે.

પાઠ ૧૩મો

વહેમ

તારાલક્ષ્મી—જડાવબેન ! આજ કેમ આટલાં બધાં મોડાં આવ્યાં ? ઘરમાં સહુ સારાં તો છે કેની ?

જડાવ૦—બેન ! કીકાને તાવ આવ્યો છે. કાલે જમવા બેઠો હતો તે વખત પેલી ચંદા આવી ચઢી. એની નજર બહુ કરડી છે. કીકાને એની નજર લાગી, તેથી તે માંદો પડ્યો છે. રાઈમીકું ઉતારી નજર બાંધી. તે રાઈમીકું એવું ગંધાયું ને વાડકો થાળીમાં એવો તો ચોંટી ગયો કે ખુલ્લુંજ જણાય છે કે નજર બહુ સ્પષ્ટ લાગી છે. કીકાની નજર બાંધી સુવાડીને આવી, તેથી વાર લાગી.

તારા૦—બેન જડાવ ! આ તમારો વહેમ છે. બેન ! એવા વહેમ ન રાખવા. કોઈની નજર કોઈને લાગતી નથી. એમ કોઈનું ખોટું કરવાનું આપણા હાથમાં હોય તો ઘણા વેરીલા ને ખારીલા માણસો પોતાના શત્રુને નુકસાન કર્યા વિના રહે નહિ. ઈશ્વરનું ધાર્યુંજ થાય

છે. રાઈમીઠું તો ગંધાયજ તો ! વાડકો ચોંટી ગયો તે હવાના દબાણથી. નજર બાંધવાને બદલે તમારે કીકાને તુલસી નાંખી ચાહ પાવી હતી. પરસેવો થઈ તાવ ઉતરી જાત. રાતે હરડે ઘસીને પાળે. પેટ સાફ આવશે. બેન ! હરડે તો તાંબાની માત્રા છે.

જડાવ૦—બેન ! હવેથી નજર નહિ બાંધું. રાતે હરડે પાઈશ. પણ બેન ! રવિવારે ને મંગળવારે આપણે ચકલે લોકો ઉતાર મૂકે છે. એમાં પગ મૂકવાથી માંદાં પડાય છે, એમ કહે છે. એ ખરી વાત હશે ?

તારા૦—બેન ! કેટલીક વાર કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું એવું થાય છે. ઉતારમાં પગ મુકાયો હોય ને રાતે તબીબત બગડે તો નબળા મનના માણસને તરત વહેમ આવે કે ઉતારમાં પગ પડવાથી હું માંદો પડ્યો. બેન ! કોઈથી કોઈનું બગાડાતું નથી. બધી દોરી ઈશ્વરના હાથમાં છે. તેના પર ભરોસો રાખી મંદવાડના ઉપાય કરવા. વહેમ ન રાખવો. વહેમ રાખવાથી મન પર અસર થાય છે. મનની અસર શરીર પર થાય છે ને ન મંદવાડનો મંદવાડ આવે છે.

જડાવ૦—બેન ! એ તો ઠીક; પણ શુકનની તો ખરીજ વાત છે. કીકાને તાવ આવ્યો તે પહેલાં મારી જમણી આંખ ફરકી હતી.

તારા૦—બેન ! એ પણ કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું, એના જેવું છે. સારા શુકન જોઈને કામ કરવાથી હંમેશા સાફજ અને તો બધાં એમ કહે. પણ બેન ! ગમે તેવા સારા શુકન જોઈને કામ શરૂ કરીએ, તે છતાં

નઠાંરૂં પ્રરિણામ આવવાનું હોય તો તે અટકાવી શકાતું નથી; માટે કોઈપણ જાતનો વહેમ ન લાવવો. ‘મંછા ભૂત ને શંકા ડાકેણુ,’ એ કહેવત તમે સાંભળી હશે. ભૂત, પ્રેત, ને ડાકેણુની વાતો બધી ખોટી છે. મન દઢ રાખવું. પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવો. ધુતારા લોકો પેટ ભરવા ગમે તેમ સમજાવે તેમનું સાંભળવું નહિ. યેન ! તમે લોળાં છો, માટે હું તમને ચેતાવું છું. જઠાવ૦—બહુ સારૂં. યેન. હું તમારી સલાહ પ્રમાણે વર્તીશ.

પાઠ ૧૪મેા

ગાયકવાડ સરકારની મુલ્કગીરી

કાઠીઆવાડમાં ને મહીકાંઠામાં ગાયકવાડ સરકાર મુલ્કગીરી કરતા. હવે તેને બદલે સુકરર ખંડણી તેમને મળે છે. મુલ્કગીરી એટલે શું ને તેને બદલે ખંડણી લેવાની રીત કેમ દાખલ થઈ, તે જાણવા જોવું છે.

કાઠીઆવાડને જીતવા કરતાં તેના પર વારંવાર ચઢાઈઓ કરી ખંડણી ઉધરાવવાનું કામ મુગલ બાદશાહોએ વધારે પસંદ કર્યું હતું. આમ લશ્કરો મોકલી ખંડણી વસૂલ કરવાની રીતને મુલ્કગીરી કહેતા. મરાઠાઓ ગુજરાતમાં દાખલ થયા ત્યારથીજ તેઓએ કાઠીઆવાડ પર ચઢાઈઓ કરવા માંડી હતી ને તેમણે પણ મુલ્કગીરીની રીત ધારણ કરી હતી.

મરાઠાઓ અગાઉના કરતાં વિશેષ ખંડણી લેવા સમર્થ થયા હતા. તેઓ પોતાના ઘોડાને માટે ઘાસદાણો અને તે ઉપરાંત ‘બીજો પરચુરણ ખર્ચ’ એ નામે વધારે ખંડણી ઉધરાવતા.

વડોદરા સરકારની ઉપજનો મોટો ભાગ આમ લેવાતી ખંડણીનો હતો. સને ૧૮૦૨માં બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન માર્ક્વેસ ઓફ વેલેસ્લિના અમલમાં હતું. તેમને લાગ્યું કે મુલકગીરી વગર કાઠીઆવાડના રાજાઓ ને ઠાકોરો સુલેહભરેલી રીતે ખંડણી ભરવાનું કબૂલ કરે તો એવી ગોઠવણ પ્રજાને હિતકારક થાય. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી વિઠ્ઠલરાવે અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કર્નલ વૉકરે આવી નવી ગોઠવણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે કાઠીઆવાડના સરદારોના મનમાં વિશ્વાસ બેસાડ્યો.

બ્રિટિશ સરકારને આ નવી ગોઠવણ કરવામાં સ્વાર્થ નહોતો. તે વખતે બનેલા એક બનાવથી કાઠીઆવાડના સરદારોને આની ખાતરી થઈ. નવાનગરની સરકારે તે વખતે કંદોરણાનો કિલ્લો તેના ધણી પાસે બળબેરીએ પડાવી લીધો હતો. બ્રિટિશ ફ્રાન્સે તેના ધણીને તે પાછો અપાવ્યો. આ પરથી બ્રિટિશ સરકારનો ન્યાય જણાઈ આવ્યો.

કર્નલ વૉકરની તજવીજથી મુલકગીરીને બદલે અમુક ખંડણી દર વર્ષે ગાયકવાડ સરકારને આપવાનું કાઠીઆવાડનાં રાજાઓએ કબૂલ કર્યું.

થોડાંક વર્ષ આ ખંડણી ગાયકવાડ સરકારે જતે ઉધરાવી લીધી. પણ મુંબઈના ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબની ઇચ્છાથી બ્રિટિશ સરકારે ખંડણી વસૂલ કરવાનું કામ માથે લીધું. ત્યારથી એ ખંડણી બ્રિટિશ સરકાર વસૂલ કરી ગાયકવાડ સરકારને આપે છે.

એવીજ રીતે મહીકાંઠાની ખંડણી પણ અંગ્રેજ સરકાર મારફત ગાયકવાડ સરકારને મળે છે. જૂની મુલકગીરીની રીત નાશ પામી છે.

पाठ १५मो

साहस

लावणी

सहु चलो जीतवा जंग, ब्यूगलो वागे,
या होम करीने पढो, फतेह छे आगे. टेक.

केटलांक करमो बिषे, ढील नव चाले,
शंका भय तो बहु रोज, हामने खाळे;
हजि समय नथी आवियो, कही दीन गाळे,
जन बहानुं करे नव सरे, अर्थ को काळे;
झंपलावाधी सिद्धि, जोई बळ लागे,

या होम० सहु चलो० या होम० १

साहसे ज्ञातिना बंध, कापि झट नांखो,
साहसे जाओ परदेश, बहीक नव राखो;
साहसे करो वेपार, जमे बहु लाखो,
साहसे तजी पाखंड, ब्रह्मरस चाखो;
साहसे नर्मदादेश, दुःख सहु भागे,

या होम० सहु चलो० या होम० २

नर्मद

પાઠ ૧૬મો

સાવિત્રી અને સત્યવાન, ભાગ ૧લો

પૂર્વે અશ્વપતિ નામનો ઘણો ધર્મિષ્ઠ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એકે પુત્ર નહોતો, માત્ર એક પુત્રી હતી. તે સાવિત્રી દેવીની કૃપાથી જનમી હતી, માટે તેનું નામ સાવિત્રી પાડવામાં આવ્યું હતું.

પુત્રી પર રાજાને ઘણું વહાલ હતું. વખત જતાં તે મોટી થઈ, એટલે તેના લગ્નને માટે રાજાને ફીકર થવા માંડી. મનગમતો વર શોધી લેવા પિતાએ પુત્રીને રજા આપી.

દુમત્સેન નામે રાજા હતો. તે આંધળો થયો એટલે તેના એક વેરીએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, તેથી તે વનમાં જઈને વસ્યો. તેનો પુત્ર સત્યવાન સાવિત્રીને પસંદ પડ્યો.

અશ્વપતિને સાવિત્રીએ કહ્યું કે મને સત્યવાન લાયક લાગે છે; એમની સાથે મને પરણાવો. અશ્વપતિ પાસે આ વખતે નારદ ઋષિ બેઠા હતા. તેમણે સાવિત્રીનું વાક્ય સાંભળીને કહ્યું કે હે રાજા ! સત્યવાન ગુણવાન છે. પણ એને પરણવાની ઇચ્છા કરી, એ સાવિત્રીએ અજાણતાં ઘણું હાનિકારક કામ કર્યું છે. સત્યવાન તેજસ્વી છે, વીર છે, ક્ષમાવાન છે. વળી એ ઉદાર છે, સત્યવાદી છે, દેખાવડો છે. છતાં,

અનુબુદ્ધ

ગુણોને ઠાંકનારો ત્યાં, દોષ એક રહ્યો વસી;
પ્રયત્નો કરવાથીએ, નહીં કોઈ શકે ખસી.
સત્યવાનતણું વર્ષે, જીવવું આવી ખૂટશે;
દોષ એક છતાં મોટો, ભર્તા એ કેમ ચાલશે ?

આ સાંભળી અશ્વપતિએ સાવિત્રીને કહ્યું કે હો પુત્રી,
તું ખીજ વરને પસંદ કર.

સાવિત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—

ભલે આયુષ્ય થોડું હો, હો તે હો સત્યવાનનું,
એનામાં મન પોરાયું, ચળે ના ચિત્ત માહફ.

એક વાર મનથી જેને હું વરી ચૂકી તેનેજ હું વરીશ.
હે પિતા ! મારો વિચાર ફેરવવો એ મને પાપ લાગે છે.

નારદે જોયું કે સાવિત્રી મહમ છે, તેથી તેમણે
અશ્વપતિને કહ્યું, હો રાજા ! ભલે તારી પુત્રી સત્યવાનને
પરણે. તેને મારો આશીર્વાદ છે.

રાજાએ સાવિત્રીને સત્યવાનની સાથે પરણાવી. સત્યવાન
ને સાવિત્રી એકખીજાંને ઘણું ચહાતાં ને આનંદમાં રહેતાં હતાં.

લગ્ન થયા પછી વર્ષ થવા આવ્યું ને સાવિત્રીના પેટમાં
ફાળ પડી. નારદે કહેલો મરણનો દિવસ જેમ જેમ નજીક
આવતો ગયો, તેમ તેમ સાવત્રી સાવચેત બનતી ગઈ.
છેવટે, તે ભયંકર દિવસ આવ્યોજ.

પાઠ ૧૭મો

સાવિત્રી ને સત્યવાન, ભાગ રજો

તે ભયંકર દિવસે સત્યવાન વનમાં લાકડાં ને ફળ
લેવા ગયો હતો. સાવિત્રી તેને જરા પણ છૂટો મૂકતી નહોતી.
વનમાં તે તેની જોડે ગઈ હતી. વનમાં ઝાડની ડાળી કાપતાં
તે થાકી ગયો. આજ મને કંઈ ચહેન પડતું નથી એમ કહી
તે સાવિત્રીના ખોળામાં માથું મૂકી સૂતો.

સાવિત્રી સમજી કે એ ઊંઘી જશે, પણ એ ઊંઘ કારમી થશે. જે થતું હતું તે તે ધ્યાનથી જોયા કરતી હતી. એટલામાં હાથમાં દોરી લઈને આવેલો તેણે એક દેવતાઈ પુરુષ જોયો. તે સત્યવાનની પાસે ઊભો હતો અને તેના પર તેની નજર હતી. તેને સાવિત્રીએ પૂછ્યું, તું કોણ છે ?

તેણે કહ્યું, હું ચમરાજ છું. સત્યવાનનું આવરદા પૂરું થયું છે. હું તેને લઈ જવા આવ્યો છું. એમ કહી ચમે તેના પ્રાણ હર્યા અને દક્ષિણ તરફ જવા માંડ્યું.

સાવિત્રી અત્યંત દુઃખી થઈ અને ચમની પૂંઠે પૂંઠે ગઈ. ચમે કહ્યું, હે સાવિત્રી ! તો તારા ધણીની બને એટલી સેવા કરી છે. હવે તું જા. પાછી ફર. તારા ધણીની મરણક્રિયા કર.

અનુષ્ટુભ

સાવિત્રી—ભતાંને લઈ જાએ જ્યાં, જાતે વા જાય તે જ્યાં; ધર્મ મારો સદા માનું, પૂંઠે તેની જવું ત્યાં.

- યમ—પાછી જા, બેન ! પાછી તું, કર્યો તેં શ્રમ ખૂબ છે;
 મીઠડા શબ્દથી તારા, મંન માંડે હરાયું છે.
 માગ તું વર માગી લે, માગ્યું તારે કરીશ હું;
 માગ ના પ્રાણુ ભર્તાનો, અન્ય સૌ માગ માગવું.
 સાવિત્રી—રાજ્યથી બ્રહ્મ જે અંધ, માહરા સસરા થયા;
 મળે આ ક્ષણથી આંખો, એટલું નમ્ર ચાચવું.
 યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે બેની, માગ્યું તારે થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર, પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.
 સાવિત્રી—ભર્તાની સાથ જાવામાં, શ્રમ લેશ નથી મને;
 ભર્તાની ગતિ જે તે તો, ગતિ મારી સુખે બને.
 યમ—મીઠડા શબ્દથી તારા, ફરી મંન હરાયું છે;
 માગ ના પ્રાણુ ભર્તાનો, બીજું તું ફરિ માગિ લે.
 સાવિત્રી—ગએલું રાજ્ય પોતાનું, માહરા સસરાતાણું;
 મળે આ ક્ષણથી પાછું, એટલું બિનું ચાચવું.
 યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે બેની, માગ્યું તારે થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર, પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.
 સાવિત્રી—વિદ્યે સજ્જન જે હોય, બહાલથી ને વિવેકથી;
 ક્ષમા ને દાન ને પ્રીતિ, દાખવે બહુ હર્ષથી.
 યમ—અત્યંત મૃદુ આ વાક્ય, સાંભળી હું પ્રસન્ન છું;
 માગ ના પ્રાણુ ભર્તાનો, ત્રીજું તું માગ માગવું.
 સાવિત્રી—તાતને પુત્ર એકે ના, તે થકી દુઃખ તેહનું;
 શત પુત્ર થયે ભાગે, એટલું ત્રીજું ચાચવું.
 યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે તો જા, માગ્યું તારે થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.

સાવિત્રી—સારા મિત્રતણી સાથે, જવામાં હર્ષ થાય છે;
 સારા મિત્રતણા સંગે, શ્રેય સર્વ સધાય છે.
 યમ—ફરીથી બોલ, તારાથી, અત્યંત તુષ્ટ બાજ હું;
 માગ ના પ્રાણુ ભર્તાનો, ચોથું તું માગ માગવું.
 સાવિત્રી—સત્યવાન થકી મૂંને, પુત્ર સુંદર સો થજો;
 એટલું માગવું મારું, ક્ષમાથી તાત, આપજો.
 યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે બેની, માગ્યું તારું થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.
 સત્યવાન જીવતો થયો ને પતિપત્નીએ ત્યારપછી
 સુખમાં દેવસ ગાળ્યા.

પાક ૧૮ મો

કાચ

તમે કાચની ઘણી ચીજો જોઈ હશે. રકાળી, ચમચા, ખ્યાલા, ચલાણાં, ચિમની, ખડિઆ, ફાનસ, હાંડી, તકતા, ઝુમ્મર, આરસી, આરસા, એ બધું કાચનું બને છે. એ બધું તમે જોયું હશે. પણ કાચ શેનો બને છે તે વિષે તમે વિચાર કર્યો છે ?

ચક્રમક એ એક જાતનો કઠણ પથર છે. દીવો કરવાની દીવાસળી નહોતી, ત્યારે લોકો ચક્રમકના ઘસારાથી દેવતા પાડતા. એ ચક્રમક કે રેતી ને સોડા કે પોટાશ જેવા ખારની મેળવણીથી કાચ બને છે. એ કાચા પદાર્થોને ભટ્ટીમાં ગાળે છે ને એના રસમાંથી કચરો કાઢી નાંખે છે.

કાચ ઘણો ખરડ છે. તેને ટકાઉ કરવા ધીમે ધીમે ટાઢો પાડે છે.

કાચ ઘણી જાતના થાય છે. તેમાં મુખ્ય ત્રણ જાત છે.

૧. એક જાતના કાચને ચક્રમકનો કાચ કહે છે. એ ઘણો સાફ અને સુંદર કાચ છે. મોટી નળી મારફત ખીખામાં રસ રેડવાથી એ કાચના ખ્યાલા, રકાળી, ચમચા, વગેરે વાપરવાના પદાર્થો બને છે.

૨. બારીનો કાચ—આ કાચ બારીના કામમાં વપરાય છે. પોચા કાચના જથ્થાને લોઢાની નળીના છેડા પર રાખી ભટ્ટી પાસે ફેરવવાથી એ કાચ બને છે.

૩. આરસાનો કાચ—આ ઉત્તમ જાતનો કાચ છે. લોઢાના મેજ પર કાચ બનાવવાના રસને રેડવાથી એ કાચ બને છે. પછી એને દબાવીને સાફ કરવામાં આવે છે.

ગરમીથી કાચને પોચો કરે છે ત્યારે તે બહુ ચીકણો થાય છે અને તેના બધી તરેહના ઘાટ થઈ શકે છે. તે લાલચાળ ગરમ હોય છે ત્યારે તેના કકડા બેડી શકાય છે. તે ઓછો ગરમ હોય છે ત્યારે તેને વાળવો હોય તેમ વાળી શકાય છે અને ચપ્પુ કે કાતરથી કાપી શકાય છે. ઠંડો થાય છે ત્યારે તે છેક ખરડ થાય છે.

ભાંયતળીએ, દિવાલ પર, ને છાજ પર કાચ જડી શકાય છે. કાચની એવી દિવાલ, ભાંય, ને છત સુંદર દેખાય છે. આરસાના કાચ જાતજાતના આવે છે. કેટલાકમાં આપણે ચહેરો બહુ, મોટો દેખાય છે ને કેટલાકમાં ભાંધો ને હસતો દેખાય છે.

ઘણા જૂના વખતથી લોકો કાચ બનાવી જાણે છે. મહુથી પહેલાં મીસર દેશના લોકોએ કાચ બનાવવાની કળા શોધી કાઢી. ત્યાંથી તે દુનિયાના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમાં ફેલાઈ.

આપણા દેશમાં ઘણી સાદી ને અસહી રીતે કાચ તૈયાર થાય છે. એ કાચની બંગડી તેમજ સીસીઓ થાય છે.

ઇંગ્લંડમાં કાચ બનાવવાની ઉત્તમ રેતી મળી આવે છે. ચીનમાં કાચનું ઘણું કામ થાય છે.

કાગળ અને છીંટને બીનાં કરી તે પર સરસનો આછો હાથ દઈ તે પર કાચનો ભુકો નાંખે છે. આ કાગળ ને કપડું લાકડાંને સફાઈ કરવામાં વપરાય છે.

કાચને જાતજાતના રંગ દેવાય છે. તે પર તરેહવાર ચિત્રો કઢાય છે.

કાચ પારદર્શક છે; પરંતુ આરપાર ન જોવાય એવો પણ કાચ આવે છે. એવા કાચની ખારી બનાવાય છે.

હીરાકણીથી કાચને કાપવો હોય તેમ કાપી શકાય છે.

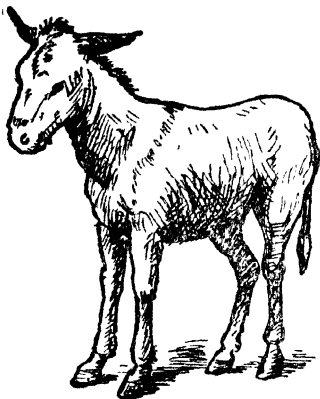
પાઠ ૧૯મો

ગધેડું

ગરીબ માણસ પણ ગધેડું પાળી શકે છે. ઘોડાના કરતાં એ બહુજ સસ્તું મળે છે ને થોડે ખર્ચે એનો નિભાવ થઈ શકે છે. વળી એ શરીરે મજબૂત ને સહનશીલ હોય છે. ભાર ઉપાડનાર જનવર તરીકે એ બહુ કામમાં આવે છે. ગધેડાં પર ઈંટ, માટી, રેતી, કે બીજાં બોજ લાદી લઈ જતા કુંભારને તમે જોયા હશે.

દસબાર ગધેડાંને સાથે લઈ જતાં તેમાંનાં એકબેને જોરથી ડીકે ડીકે મારતા કુંભારને જોઈને તમારામાંનાં કેટલાંક ખુશ પણ થવાં હશે; પણ એ ખોટું છે.

નિર્દોષ કામ કરનાર જનવરને નિર્દય રીતે મારવું કે કોઈ મારતો હોય તે જોઈ રાજ થવું, એ ઠીક ન કહેવાય. જે કોઈને ઈજા ન કરે તેને મારવું કે તેને માર પડતો હોય ત્યારે રાજ થવું, એ ખાયલા માણસોને છાને.

ગધેડું દેખાવમાં ઘોડાને કેટલીક રીતે મળતું આવે છે. એના મોંની સીકલ, એના પગ, ને એના શરીરનો ખાંધો ઘોડાને હોય છે તેવાં જણાય છે. પણ તપાસીને જોશો તો તમને જાણવા લાયક ફેર પણ જણાશે.

ઘોડાની ગરદન લાંબી ને વાંકવાળી હોય છે. ગધેડાની ગરદન ટૂંકી ને સીધી હોય છે. ગધેડાનું ડોકું સીધું ને નીચુંજ રહે છે. આથી ઘોડો શોભિતો જણાય છે, ત્યારે ગધેડું રૂબાબગરનું જણાય છે.

ઘોડાના કાન નાના હોય છે ને તે આગળપડતા રહે છે. ગધેડાના કાન લાંબા હોય છે ને તે પાછળપડતા રહે છે.

ઘોડાની માફક ગધેડાંની આંખો પણ માથાની બાજુ પર હોય છે. ડોકું ફેરવ્યા વગર ગધેડું દરેક દિશા તરફ જોઈ શકે છે; તેથીજ ગધેડાને પણ ઘોડાની માફક અંધારી ચઢાવવામાં આવે છે.

ચાવતી વખત ઘોડાના દાંત માત્ર ઉપરનીયે હાલે છે; ગધેડાના દાંત ઉપરનીયે તેમજ પાસાં તરફ પણ હાલે છે. ગંનેને આગળ છ દાંત હોય છે ને પાછળ ચોવીસ દાંત હોય છે.

ઘોડા કાળા, વાદળી, રાતા, સફેદ, એમ જુદા જુદા રંગના હોય છે. ગધેડાંની ખાંધ ને પીઠ પર કાળો પટો હોય છે; ઘોડાને તે હોતો નથી.

ગધેડાંના પગ પાતળા ને મજબૂત હોય છે. દરેક પગે એક આંગળી હોય છે, તે પર એક ખરી હોય છે. એ ખરીને નાળ મારવામાં આવે છે, એટલે ગધેડાંને ચાલતાં પથરની ઈજા થતી નથી.

ગધેડું ઘણું નરમ હોય છે. તે કોઈને ઈજા કરતું નથી. તેના પર દયા બતાવીએ તો તે અનહદ કામ આપ્યા કરે; પણ ઘણુંખરૂં તેને ઓછાંમાં ઓછું ખવડાવી, ઓછામાં ઓછો આરામ આપી, તેની પાસે વધારેમાં વધારે કામ લેવામાં આવે છે. રસ્તામાં જે કંઈ નજરે પડે તે ખાવા તે ઊભું રહે છે, તે જોઈ અજાણ્ય પામવા જેવું નથી.

પાઠ ૨૦મો

હિંમતવાન થાઓ.

છપ્પો

હારણ નર જે હોય, મૂર્ખમાં તેજ ગણાયે;
 હારણ નર જે હોય, ઉદય તેનો નહિ થાયે;
 હારણ નર જે હોય, સર્વમાં તે નિંદાયે;
 હારણ નર જે હોય, પાંચમાં નદિ પંકાયે;
 વઠિ હારણ નર જે હોય તે, સંવંધીને સાઠ છે;
 અણસમજૂ વયથી વધ્યો, પળ તે નાનો બાઠ છે. ૧
 હારણ નહિ વચ્ચણાય, તણાય વિજાને જોરે;
 હારણ શુભ કરિ કામ, નહીં યશ કદી વધારે;
 હારણ માને મોત, જીવવા કરતાં સારું;
 હારણ લેખે સ્વરૂં, સર્વ સુખ સદૈવ સ્વારૂં;
 વઠિ હારણ નર જે હોય તે, બીજાને પૂછી કરે;
 સારૂં નરતું થાય તો, કાયા તેની થરથરે; ૨
 કેશવ

પાઠ ૨૧મે।

કડી પ્રાંતઃ મુખ્ય સ્થળો, ભાગ ૧લો।

કડી પ્રાંતમાં, ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ ને જૂનાં સ્થળો આવેલાં
 છે. પ્રાંતનું નામ કડી છે, તોપણ સદર મથક મહેસાણા છે.

મહેસાણામાંથી જુદી જુદી રેલ્વેની શાખાઓ જાય છે. એક ફાંટો પાટણ અને બીજો બહુચરાલમાં જાય છે.

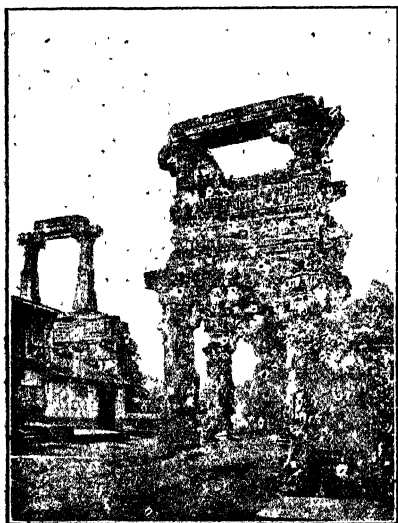
કડી પ્રાંતમાં મુખ્ય સ્થળો સિદ્ધપુર, પાટણ, કડી, વડનગર, વીસનગર, વિજપુર, કલોલ, ને મહેસાણા છે.

સિદ્ધપુર એ હિંદુઓની જાત્રાનું ઠેકાણું છે. એ પવિત્ર સરસ્વતી નદીને કિનારે આવેલું છે. સરસ્વતી નદી આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળે છે. એ પર્વત પર આવેલા અંબાજી માતાના દહેરાથી ત્રણેક માઈલને છેટે કોટેશ્વર મહાદેવના દહેરામાં થઈને સરસ્વતી સિદ્ધપુર આગળ થઈ કચ્છના રણ તરફ વહે છે. સિદ્ધપુર આગળ એ નદી પવિત્ર મનાય છે. એનો પટ પહોળો છે, પાણી છાછરું છે; નીચે રેતી છે. જેમ પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા માટે ગયા પવિત્ર સ્થળ મનાય છે, તેમ માનું શ્રાદ્ધ કરવાનું પવિત્ર સ્થળ સિદ્ધપુર મનાય છે.

સિદ્ધપુરનું મૂળ નામ શ્રીસ્થળ હતું. સિદ્ધરાજે શહેર સુધાર્યું ત્યારથી એનું નામ સિદ્ધપુર પડ્યું. મૂળરાજ નામના ગુજરાતના સોલંકી રાજાએ એમાં રુદ્રમાળ નામનું મોટું મંદિર બાંધવા માંડ્યું. એ મંદિર સિદ્ધરાજે પૂરું કર્યું. હાલ તેનું ખંડેરમાત્ર છે. તેનું પાછલી બાજુએ ચિત્ર છે.

દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ રુદ્રમાળનો ઘણો ભાગ તોડી પાડ્યો ને ત્યાં મસીદ બનાવી. ગુજરાતના અહમદશાહે એનો ઘણોખરો નાશ કર્યો. હાલ એનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે; તેથી જૂના વખતમાં એ કેવું હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. અહિં બારે માસ યાત્રાળુઓ

આવે છે. પણ કાર્તિક મહીનાની પુનેમ પર મોટો મેળો ભરાય છે. એ શહેરમાં હોરાઓનાં બહુ મોટાં મકાન છે.

પાટણ એ જૂનું, ઇતિહાસમાં જાણીતું થએલું નગર છે. એ ગુજરાતના રજપૂત રાજાઓનું રાજધાનીનું શહેર હતું. વનરાજ આવડાએ એ શહેર ઇ. સ. ૭૪૫માં વસાવ્યું. એને અણહિલ નામના ભરવાડે વનવાસમાં મદદ કરી હતી, તેથી એણે એ શહેરનું નામ અણહિલવાડ પાટણ પાડ્યું, એ તમે

શીખી ગયાં છે. ‘પાટણ’ એ શબ્દ ‘પટ્ટન’ શબ્દ ઉપરથી થયો છે. ‘પટ્ટન’ એટલે શહેર.

જૂનું પાટણ નગર સરસ્વતી નદીને કિનારે હતું. કુમાર-પાળ રાજાનું ચરિત્ર લખાયું છે તેમાં પાટણનું વર્ણન છે, તેથી તે કેવું મોટું ને સુંદર હશે તેનો ખ્યાલ આવશે.

એનો ઘેરાવો ૧૨ કોસનો હતો. એમાં ૮૪ ચકલા ને ૮૪ ચઉટાં હતાં. જુદી જુદી વસ્તુઓ વેચવાના જુદા જુદા હાટ હતા. એક મોટી ટંકશાળ હતી. હાથીઢાંત, રેશમી કાપડ, હીરા, મોતી, વગેરે વેચવાનાં જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. આ પ્રમાણે એ એક મોટું શોભાયમાન અને તવંગર શહેર હતું.

પાઠ ૨૨મો

કડી પ્રાંતઃ મુખ્ય સ્થળો, ભાગ ૨જો

પાટણ શહેરનાં પટોળાં ઘણાં વખણાતાં. ગુજરાતી કવિઓએ એને કવિતામાં વર્ણવ્યાં છે. એ શહેરમાં વણકરો ને કુંભારો ઘણા હોશિયાર હતા. ખત્રી વણકરો મશરૂ, રેશમી ગજઆણી, અતલસ, સોળાં, વગેરે વણતા. હજી પણ અહિં થોડોક વેપાર રહ્યો છે. કુંભાર માટીને લાખ ચઢાવી તેનાં નકશીદાર વાસણ બનાવે છે.

સિદ્ધરાજે એમાં સહસ્રલિંગ નામનું મોટું તળાવ બંધાવ્યું હતું. તેની આસપાસ મહાદેવનાં હબાર દહેરાં હતાં. વચ્ચે નાનો ટાપુ હતો. તે પર મોટું મંદિર હતું. રાણીની વાવ,

દામોદર કુવો, લદ્રકાળીનો કિલ્લો, એ બધાં હિંદુ રાજાઓએ
બંધાવ્યાં હતાં. હાલ એનાં ખંડેર માલમ પડે છે.

‘રાણકી વાવ ને દામોદર કુવો, જોણે ન જોયો તે
જીવતો મુવો.’—

આ ચાલતી આવેલી કવિતા પરથી વાવ ને કુવો કેવાં
રમણીય હશે તે સમજાય છે.

મુસલમાન લોકોએ એમાં જુમા મસીદ બાંધી હતી,
તેનાં પણ ખંડેર છે.

ઊંચી કારીગરી ને કોતરકામવાળાં નાનાંમોટાં ખંડેર ઠેકાણે
ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

એમાં લદ્ર અને ત્રણ દરવાજા છે.

લદ્રમાં કચેરીઓ ભરાય છે. એને નમુને અમદાવાદમાં
લદ્ર અને ત્રણ દરવાજા બંધાયાં છે.

જૂના વખતનો એક બાગ છે, તે સરકારી બાગ કહેવાય છે. એમાં કાળિકા માતા ને સિધવઈ માતાનાં દહેરાં છે. શહેરમાં હિંદુનાં ને જૈનનાં ઘણાં દેવસ્થાન છે ને મુસલમાની મસીદો છે.

વડનગર અને વીસનગર પણ જૂનાં શહેર છે. વડનગરનાં જૂનાં નામ ચમત્કારપુર અને નગર હતાં. નાગર બ્રાહ્મણ અને નાગર વાણીઆનું એ મૂળ રહેઠાણ હતું. અહિંથી તેઓ જુદે જુદે ઠેકાણે ફેલાયા છે. અહિં હાટકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ‘હાટક’ એટલે સોનું. એ શહેરને સાડા ત્રણ માઇલનો ઘેરાવો હતો. એનાં ખંડેર પરથી એની ભવ્યતા કેવી હશે તે કંઈક સમજાય છે. હાલ પણ એ નગર રળીઆમણું છે. એમાં શર્મિષ્ઠા નામનું તળાવ છે, તેની વચમાં એટ ને ચારે બાજુએ ઓવારા બાંધેલા છે. તળાવ પાસેના મંદિરનાં ચાંલલા ઉત્તમ કેતરણીવાળા છે. ગામને કિલ્લો છે ને તેની બહાર બે ભલકાદાર કીર્તિસ્તંભ છે.

વીસલદેવ રાજાએ વીસનગર વસાવ્યું ત્યારે તેણે વડનગરથી ઘણા બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા. પણ તેમણે રાજાની દક્ષિણા લીધી નહોતી અને જેમણે તે લીધી તેમને ન્યાતબહાર મૂક્યા હતા. વીસનગર તાંબાપિત્તળનાં વાસણ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ચાણુરમા તાલુકામાં બહેચર ગામ છે, ત્યાં બહુચરાજી માતાજીનું દહેરું છે. ચાળાળુના સુખને માટે ગાયકવાડ સરકારે ઠેઠ સુધી રેલ્વે બંધાવી છે. ચંત્રી પુનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

ઉંઝા સ્ટેશનની પાસે ઉનાવા ગામમાં મીરાં દાતારની કબર છે; તેની દરદીઓ બાધા રાખે છે.

આતરસુંબાના પેટા મહાલમાં વાત્રક નદીને કાંઠે ઊટડીઆ મહાદેવ છે. અહિ જળાલિ ઋષિનો આશ્રમ હતો, એમ કહેવાય છે. મોટી શિવરાત્રીએ અહિ મેળો ભરાય છે.

પાઠ ર૩મે

સાદા જીવનનો આનંદ

લલિતા નામની એક ગોવાળની દીકરી હતી. તેનો પિતા મરણ પામ્યો હતો અને માતા મંદવાડને લીધે પથારીવશ

હતી. આથી ગાયો ચરાવવાનું કામ તેને માથે હતું. ગામની બહાર નાની નાની ટેકરીઓ હતી, તે પર તે દરરોજ ગાયો ચરાવવા લઈ જતી. સાંજે પાછા ફરતાં તે આથમતા સૂર્યનો

દેખાવ જોઈ બહુ રાજ થતી. સૂર્યનું બિંબ ધીમે ધીમે ઓછું થતું ને છેવટે દેખાતું તદ્દન અંધ થતું, તે જોવામાં તે ગોપકન્યાને ખૂબ મઝા પડતી. તે વખતનો આકાશનો સોનેરી દેખાવ નિહાળીને તો તે ગાંડી જેવી થઈ જતી. તે ઘેર આવતી ત્યારે એક ખેડુતની સ્ત્રી તેને ઊનો રોટલો ખાવા આપતી. તે રોટલો ખાતી ખાતી, કુદરતની ખુબી જોતી, અને ગાયોની ઘંટડીનો મધુર ઝણકારો સાંભળતી તે આનંદમાં ઘેર પાછી ફરતી.

તે ગામના રાજાને એક ડુંવરી હતી. તેની કાંતિ લલિતાની કાંતિને આબેહૂબ મળતી હતી. નસીબને જોગે તે ડુંવરી મરણ પામી. રાજાને તે ઘણી વહાલી હતી, તેથી તેના મરણથી તે શોકમાં ડૂબી ગયો. તેને કોઈ પણ રીતે ચહેન પડ્યું નહિ. તે જાણતો હતો કે લલિતા નામની ગોપકન્યા રાજ-ડુંવરી જેવીજ દેખાતી હતી. આથી તેણે લલિતાને મહેલમાં બોલાવી, પોતાની પાસે રાખી.

હવે તો લલિતાની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ. તેને પહેરવાને સુંદર પોશાક, ખાવાને મિષ્ટાન્ન, અને સૂવાને સુંવાળી પથારી, એમ જાતજાતનાં સુખ મળ્યાં. ક્યાં તેની જન્મની કંગાલ હાલત અને ક્યાં આ સુખ !

પણ લલિતાને આ સ્થિતિમાં બહુ રસ પડ્યો નહિ. તેને પોતાની ગાયો, ટેકરી પર ફરવાની મઝા, અને સાંજે ઘેર ફરતાં મળતો ઊનો રોટલો, એ બધું રોજ યાદ આવતું. અને એ સ્થિતિમાં પાછા ફરવાનું મન થતું. એક દિવસ આરણ્ય આગળ ગાયોની ઘંટડીનો રણકાર સાંભળી તે પોતાનું

મન વશ રાખી શકી નહિ. તે મહેલ છોડી એકદમ પોતાને ઘેર આવી ગઈ.

જે સ્થિતિમાં જે ટેવાયું હોય છે તેજ સ્થિતિમાં તેને રહેવું ફાવે છે. સાદા જીવનના શુદ્ધ આનંદ આગળ રાજમહેલના મોજશોખ પણ તુચ્છ છે.

ઉપજાતિ

જે જે દશામાં જન ઊછરે છે,
તે તે દશામાં સુખમાં ફરે છે;
સ્વતન્ત્ર સાહ્ય જિવવું જિવે જે,
વિલાસથી દૂર સદા વસે તે.

પાઠ ૨૪મો

હરિશ્ચંદ્ર, ભાગ ૧લો

ત્રિશંકુ નામે રાજા હતો. તેને હરિશ્ચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો. હરિશ્ચંદ્ર રાજા મોટો દાતાર ને સત્યવાદી હતો. તેને તારા નામની રાણી હતી અને રોહિત નામનો પુત્ર હતો. વસિષ્ઠ ઋષિ એ રાજાના કુળગૌરવ હતા. રાજાએ ઘણા યજ્ઞ કર્યા અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું. વસિષ્ઠે ઇંદ્રસભામાં જઈ રાજાનાં બહુ વખાણ કર્યાં, તેથી વિશ્વામિત્ર ઋષિને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેમણે કહ્યું, હું હરિશ્ચંદ્ર રાજાનું સત્ય મુકાવું ત્યારે ખરો.

એક દિવસ રાજા વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તે એક હરણની પાછળ દોડ્યો. એટલામાં તે હરણ ગૂમ થયું. એટલે કેટલીક સ્ત્રીઓએ આવી રાજા પાસે આવન કર્યું. રાજા

તેમના પર પ્રસન્ન થયો અને તેમને કહ્યું કે જે માગવું હોય તે માગો. સુંદરીઓએ કહ્યું, રાણીને કાઢી મૂકો ને અમને પરણો. રાજાએ ગુસ્સે થઈ તેમને કાઢી મૂકી. વિશ્વામિત્ર ઋષિનો મિલન જાયો અને તે રાજા પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું, હે રાજા, તમે મારી દાસીઓને કાઢી મૂકી માટે અપમાન કર્યું છે. રાજાએ ઋષિને પગે લાગી શાંત કર્યા.

એક વખત રાજા સૂતો હતો, તેને એવું સપનાં આવ્યું કે મેં માટે આખું રાજ્ય કોઈ વ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દીધું.

રાજા જાગ્યો એટલે તેણે વિશ્વામિત્ર ઋષિને પાસે બોલેલા લીધા. રાજાએ તેમની પૂજા કરી કહ્યું, હે મહારાજા ! જે

જોઈએ તે માગો. ઋષિએ કહ્યું, મને એ બાર સોનું આપ. ઋષિને જોઈતું સોનું આપવા રાજાએ લંડારીને હુકમ કર્યો. વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે હે રાજા, તું તારું બધું રાજ્ય તો સમણામાં મને આપી ચૂક્યો છે. માટે તું, તારી રાણી, ને કુંવર રાજ્ય છોડી નગરમાંથી બહાર નીકળો અને મારું સોનું માગી લાવીને મને આપો. એમ કહી ઋષિએ તેમનાં વસ્ત્ર ઉતારી લઈ તેમને વનમાં કાઢ્યાં.

ઋષિ બ્રાહ્મણને વેશે તેમની પાસે વનમાં ગયા અને તેમણે તેમના જોડા માગ્યા. રાજા, રાણી, તથા કુંવરે તેમને જોડા-કાઠી આપ્યા. પછી ઋષિએ વનને સળગાવી મૂક્યું ને રાજાથી ને કુંવરથી રાણીને વફૂટી પાડી. ત્યાર પછી ઋષિએ બળતું શબ લીધું અને રાણીની પાસે જઈ તેને કહ્યું કે તારો સ્વામી વન સળગવાથી બળી મુઓ છે. જો, આ તેનું શબ. રાણી સ્વામીની પાછળ સતી થવા તૈયાર થઈ એટલે મુનિએ તેને કહ્યું, સાંજને વખતે સતી થવાય નહિ; તું મારે આશ્રમે ચાલ. રાણીએ તેમ કરવાની ના કહી અને શબને ખોળામાં લઈ રોવા માંડ્યું, એટલામાં વાઘ આવી તે શબને ખેંચી ગયો.

થોડા વખત પછી, રાજા, રાણી, ને કુંવર લેગાં થયાં અને કાશી ગયાં.

પાઠ ૨૫મો

હરિશ્ચંદ્ર, ભાગ ૨જો

રાજા, રાણી, અને કુંવર કાશી પહોંચ્યાં એટલે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ રાજાને કહ્યું, મને મારું સોનું આપ. હવે હું આગળ

આવનાર નથી. ત્રણે જણાં બજારમાં વેચાવા ઊભાં રહ્યાં. એક બ્રાહ્મણે રાણી અને કુંવરને એક ભાર સોનું આપી વેચાતાં લીધાં અને એક ઢેડાએ એક ભાર સોનું આપી રાજાને વેચાતો લીધો. આમ મેળવેલું બે ભાર સોનું ઋષિને આપી રાજા તેમને નમ્યો.

સહી ઋષિએ ઢેડાને ચઢાવ્યો, તેથી તે રાજાને રોજ મારે ને પૂરતું ખાવાનું પણ આપે નહિ. તેણે કર ઉઘરાવવા રાજાને મસાણુ મોકલવા માંડ્યો.

એવામાં વિશ્વામિત્રે એક સાપ મોકલ્યો, તે રાહિતને ઢરડ્યો. ડંખથી કુંવર મરણ પામ્યો. રાણી કુંવરનું શબ લઈ મસાણુ ગઈ. ત્યાં તેને બોળામાં લઈ તે કલ્પાંત કરવા લાગી.

વિશ્વામિત્રે તેની પાસે જઈ કહ્યું કે તું શબને વહેલું બાળી મૂક; નહિ તો પેલો ઢેઠો કર લીધા વિના તેને બાળવા નહિ દે. આથી રાણીએ તેને બાળવાની તૈયારી કરવા માંડી. એટલે હરિશ્ચંદ્ર મસાણુમાં કર લેવા બેઠો હતો, તેણે ત્યાં આવી ચિતા હોલવી નાંખી અને કર ચુકવ્યા વગર શબ બાળવા માટે તે રાણી સાથે લડ્યો.

પછી બંને જણે એકબીજાને બોળાયાં. કુંવરનું મરણ બાળી રાજા બેભાન થઈ ધરણી પર પડ્યો. ભાન આવ્યા પછી શબને બાળવા રજા લેવા તે ઢેઠા પાસે ગયો. એટલામાં વિશ્વામિત્રે બિહામણો વેશ કરી રાણીને બિવડાવી, તેથી તે શબને લઈ પાસેના દહેરામાં ગઈ.

શોક ને થાકની મારી રાણી ઊંઘમાં પડી; એટલે વિશ્વામિત્રે લોકોને ભેગા કરી કહ્યું કે એક રાક્ષસી શબને લઈ આ દહેરામાં ભરાઈ છે.

એ ઉપરથી ઢેઠાએ હરિશ્ચંદ્રને હુકમ કર્યો કે તું અને મારી નાંખ. રાજા ખંજર ઉગામી તેનું માથું કાપવા જતો હતો, એવામાં વિષ્ણુએ દર્શન દઈ તેનો હાથ ઝાલ્યો અને કુંવરને જીવતો કર્યો, એમ કથામાં છે.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ પ્રસન્ન થયા. તેમણે રાજાને કહ્યું, હે રાજા, તું મારી કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યો છે. ધન્ય છે તારા સત્યવાદીપણાને ! એમ કહી આશીર્વાદ દઈ ઋષિએ તેને તેનું રાજ્ય પાછું આપ્યું.

ગમે તેવાં દુઃખો માથે પડે, લોકો વખાણે કે વખોડે,
મરણ તત્કાળ આવીને ખડું થાય, તોપણ સત્યવાદી પુરુષો
કદી સત્ય છોડતા નથી. કહ્યું છે કે—

વસન્તતિલકા

નિહો ભલે જન જગે અથવા વખાણો,
લક્ષ્મી રહો નજીક કે તન્નિને જતી રહો,
આજેજ પ્રાણ નિકળો ખહુ અંતરે વા,
સન્માર્ગથી સુજન તો ન ચળે કદાપિ.

પાઠ ૨૬ મો

રાજા અને કેદીઓ

એક રાજા એક વખતે પોતાના રાજ્યના કેદખાનામાં
કેદીઓની સ્થિતિ જોવા ગયો. કેદખાનામાં નિર્દયતા દાખવવામાં
ન આવે તેને માટે એને ઘણી કાળજી હતી.

રાજાએ કેદખાનામાં અનેક કેદીઓને જુદાં જુદાં કામ
કરતા જોયા. જેમને સગત મજુરીની સજા સાથે કેદ
ભોગવવાની હતી તેમાંના કેટલાક પથ્થર ભાંગતા હતા, કેટલાક
ઘંટી ફેરવતા હતા, અને કેટલાક ખેતર ખેડતા હતા.
કેદખાનાના ઉપરિ અમલદારની સારી દેખરેખ ને જંદોબસ્ત
જોઈ રાજાને સંતોષ થયો.

રાજા પાછો ફરતો હતો એટલામાં તેણે ચાર કેદીને બેડી
સાથે કેદખાનાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જતા જોયા.

તે કેદીઓ રાજની પાસે થઈને જતા હતા, એટલે તેમને વિષે રાજને કોતુક થયું. તેણે પહેલા કેદીને પૂછ્યું, તને શા ગુના માટે કેદ કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, મેં કશો ગુનો કર્યો નથી. કેટલાક માણસો કચેરીમાં આવી મારી સામે ખોટી સાક્ષી પૂરી ગયા. ન્યાયાધીશે તેમનું કહ્યું ખરું માની મને ચોરીના ગુના માટે કેદની શિક્ષા કરાવી.

રાજએ બીજા કેદીને પૂછ્યું, તને શા ગુના માટે કેદ કરવામાં આવ્યો છે ?

તેણે કહ્યું, મેં પણ કંઈ ગુનો કર્યો નથી. અમારા ગામના નગરશેઠને ત્યાં ચોરી થઈ. પોલીસને ખરો ચોર જણ્યો નહિ, તેથી મારે ત્યાં થોડોક ચોરાએલો માલ પોલીસે રાતે છૂપી રીતે ગોઠવી દીધો ને મને ચોર ઠેરવ્યો. હું તો બિનગુનેગાર છું, મારો માથાપ!

કેદીઓની સાથે રાજાની વાતચીત

રાજાએ ત્રીજા કેદીને પૂછ્યું, તે શો ગુનો કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, અમારી શેરીમાં મારામારી થઈ. પોલીસ આવતા પહેલાં તોફાની માણસો નાસી ગયાં. મારા હાથમાં કડીઆળી ડાંગ હતી, તેથી પોલીસે આવતાં વારને મને પકડ્યો ને આટલાજ પરથી ન્યાયાધીશે મને ગુનેગાર ઠેરવ્યો.

રાજાએ ચોથા કેદીને પૂછ્યું, તે શો ગુનો કર્યો છે ?

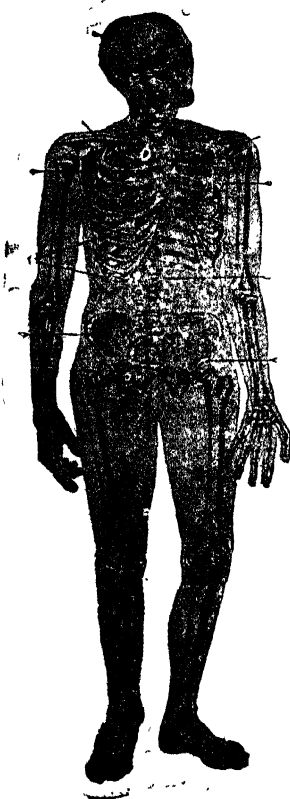
તેણે કહ્યું, મામાપ, હું જૂહું નહિ બોલું. હું બહુ ગરીબ છું. મારી પાસે ખાવાનું બૂટ્યું; તેથી પેટ ભરવા માટે મેં જગાભાઈ શેઠને ત્યાં રાતે દિવાલમાં ખાતર પાડી ચોરી કરી. મેં જસેં રૂપીઆ ચાર્યાં. હું પકડાયો અને મને સજા થઈ.

રાજા છેલ્લા કેદીના જવાબથી રાજી થયો. તેણે કેદીઓને કહ્યું, મારા અમલદારો ખોટી રીતે કેદીને ગુનેગાર ઠેરવતા નથી. આ ચોથો કેદી સાચું બોલ્યો. સાચું બોલનારને હું બહુ ચહાઉં છું. એણે ગુનો કર્યો છે, છતાં હું એને માફી આપું છું. એમ કહી સાચું બોલનાર કેદીને રાજાએ છોડી મૂક્યો. રાજાનો ઉપકાર માની એ ચોરે ત્યાર પછી હમેશા સાફ જીવન ગાળ્યું.

પાઠ ૨૭મો

શરીરના અવયવો

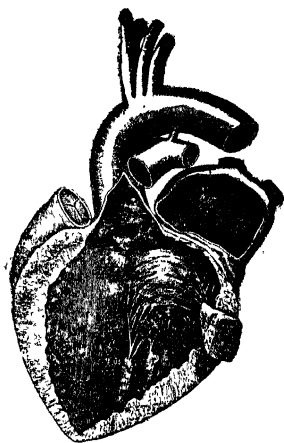
શરીરના ત્રણ ભાગ છે:—માથું, ધડ, અને હાથપગ. માથા ને ધડની વચ્ચે ગરદન આવેલી છે. ધડના ઉપલા ભાગ સાથે હાથની જોડ ને નીચલા ભાગ સાથે પગની જોડ

જોડાએલી છે. હાથ ખભા
વડે ધડ સાથે જોડાએલા
છે અને પગ કેડ સાથે
જોડાએલા છે.

હાથ અને પગ વડે
આપણે કામ કરીએ છીએ,
માટે એ કામ કરવાની
દ્રિય કહેવાય છે. આંખ,
કાન, નાક, જીભ, અને
ચામડી, એ પાંચ જ્ઞાન
મેળવવાની દ્રિય છે.
આંખ વડે આપણે કોઈ
પદ્ધતિ વસ્તુના રૂપનું જ્ઞાન
મેળવીએ છીએ; કાન વડે
શબ્દનું; નાક વડે ગંધનું;
જીભ વડે સ્વાદનું; અને
ચામડી વડે કોઈ ચીજ
સુંવાળી કે કરગરી, પોચી
કે કઠણ છે, એમ સ્પર્શનું
જ્ઞાન મેળવીએ છીએ.

માથું એ હાડકાંનો
પોલો ભાગ છે. એમાં સફેદ
અને રાખોડી રંગનો પદાર્થ
છે, તે મગજ કહેવાય છે.
મગજમાંથી શરીરના બધા
ભાગ સુધી અનેક વંતુઓ

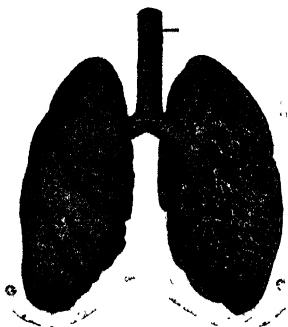
આબ્યા છે, તેની મારફત
આપણને જ્ઞાન મળે છે,
તેથી એ જ્ઞાનતંતુ કહેવાય છે.

ધડનો ઉપલો ભાગ
તપાસીશું તો બંને તરફ
પાંસળાં જણાશે. એ પાંસળાં-
ની અંદરના ભાગમાં
છાતી આવેલી છે એને
ઈશ્વરે એક પેટી જેવી
બનાવી છે. એમાં શરીરના
અગત્યના ભાગ આવેલા
છે: હૃદય ને ફેફસાં.

હૃદય એ આપણી છાતીની
લગલગ મધ્યમાં આવેલું છે.

તમે ત્યાં હાથ મૂકશો તો તમને તેનો ધબકારો માલમ પડશે.

ફેફસાં બે છે ને તે
હૃદયની બે બાજુએ
આવેલાં છે. એ ધમણના
જેવું કામ કરે છે. હૃદય
એ બંબા જેવું છે. એ
લોહીને શરીરના બધા
ભાગોમાં મોકલે છે.
શરીરમાં ફરવાથી લોહી
અસ્વચ્છ થાય છે. તેને
ફેફસાં સ્વચ્છ કરે છે.

શરીરના નીચલા ભાગને પેટ કહે છે. એમાં હોજરી આવેલી છે. આપણે જે ખાઈએ છીએ તે દાંત વડે ચવાય છે. તે ગળામાંથી અન્નનળીમાં થઈને હોજરીમાં જાય છે અને ત્યાં તેની પચવાની ક્રિયા થાય છે.

હોજરીની જમણી બાજુએ કાળજું આવેલું છે. કાળજું એ લાલાશ પડતો કાળો ભાગ છે. એમાં પીળો રસ થાય છે, તેથી પાચનશક્તિને મદદ મળે છે. એ રસ તે પિત્ત.

પેટમાં આંતરડાં આવેલાં છે.

પાઠ રત્નો

રેશમ

રેશમી કપડાં તમે બધાંએ જોયાં હશે. પુરુષો રેશમી કોરનાં ઘોતીઆં પહેરે છે, રેશમી કોરની પિછોડી ઓઢે છે, અને રેશમી પાઘડી બાંધે છે. સ્ત્રીઓ રેશમી સાડી પહેરે છે. છોકરાં રેશમી અંગરખા ને રેશમી ટોપી પહેરે છે. રેશમની ક્ષીત ને કોર બને છે, તે પર સોનેરી કે રૂપેરી કસબ ભરાય છે. મખમલ ને સાટીન પણ રેશમીજ કાપડ છે અને તેનાં લુગડાં સિવડાવાય છે. મુગટા ને અળોટીઆં રેશમનાં બને છે. કીમતી પીતાંબર પણ રેશમનાં થાય છે. એ રેશમ શું છે ?

એક જાતના કીડા થાય છે, તે પોતાના મોંમાંથી તાંતણા કાઢે છે, તેનું નામ રેશમ. એ કીડો રેશમ કેવી રીતે બનાવે છે, તે જાણવાની તમને રમુજ પડશે.

રેશમનો કીડો એક પતંગીઆનો થાય છે. એ પતંગીઈ દેખાવમાં સાધારણ પતંગીઆના જેવુંજ હોય છે, પણ તેનું

શરીર વધારે જાડું ને લાંબા વાળથી ભરેલું, તેના પગ વધારે મજબૂત, અને પાંખ ઘોળી અને કાળા પટાવાળી હોય છે.

એ પતંગીઆની માદા સેંકડો ઈંડાં મૂકે છે તે જાડું નાનાં હોય છે. તેને સેવવા તે તડકામાં રહેવા દે છે. દરેક કીડામાંથી એક નાની ઇયેળ નીકળે છે.

રેશમનો કીડો સેંતુરનાં પાંદડાં ખાઈ પુષ્ટ થાય છે. જેમ સાપ કાંચળી ઉતારે છે, તેમ વખતે વખતે રેશમનો કીડો પોતાની ચામડી ઉતારે છે. પછી તે સેંતુર ખાતો બંધ થાય છે.

હવે ઇયેળનું પતંગીઉં બનવાની તૈયારી થાય છે. તે પોતાને રહેવા માટે એક ખોખું બનાવે છે, તેને કોશેટો કહે છે. એ કોશેટામાં કીડો પોતાની આસપાસ પીળી રેશમની દોરી કાઢી વિટાળ્યા કરે છે. તેના મોંમાં એ નાની નળી છે, તેમાંથી એ દોરી નીકળે છે.

ધયેળનું પતંગીઈ બને છે ત્યારે તે કોશેટાનો એક છેડો કરડી બહાર આવે છે. પણ એમ થવાથી રેશમ બગડે; માટે કોશેટામાંથી કીડો બહાર નીકળે તે પહેલાં કોશેટાને ગરમ વાસણમાં મૂકવામાં આવે છે, એટલે કીડો મરી જાય છે. પછી કોશેટામાં થએલું રેશમ ઉકેલવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કીડાની ચાર સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેનું પતંગીઈ બને છે:—પ્રથમ ઈંડું હોય છે, પછી તેની ધયેળ બને છે, પછી કોશેટામાં રહેલો કીડો, ને છેવટે પતંગીઈ.

રેશમનો કીડો પ્રથમ ચીનમાં ઉછેરવામાં આવતો હતો. જૂના વખતથી ચીના લોકો એ કળા જાણતા હતા. ચીનથી એ કળા હિંદુસ્તાનમાં ને બીજા દેશોમાં ફેલાઈ.

હિંદુસ્તાનમાં દહેરાદૂન, કાશ્મીર, આસામ, મૈસુર, અને પૂર્વ બંગાળમાં રેશમના કીડા ઉછેરી રેશમ કઢાય છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ભીલ લોકો એક જાતના તસર નામના કીડા જંગલમાં ઉછેરે છે. આ કીડાના રેશમનું તાસ નામનું કપડું બને છે.

રેશમના કીડા દિવેલીનાં પાંદડાં પણ ખાય છે. બીજા કીડાની માફક રેશમ ઉકેલવા આ કીડાને મારી નાંખવા પડતા નથી.

પાઠ ૨૭મો

બાલક

(અંજની ગીતની ચાલ)

૧

હસતું રમતું કલરવ કરતું,

મધુરા હાસે મુલકું મરતું,

માતપિતાને હૃદયે ઠરતું,
બાલક ! મું માલે !

પ્રમુના સુખસંદેશ સુણવવા,
આંગણિયે સુરગાન ગજવવા,
નવનવલા માવે મિંજવવા,
આવ, મિઠાં વ્હાલે !

૨
ગુલકલિપાંચદિ અણસૂઝેલીઃ
રમ્ય ઉપા ઉગતી રસ રેલીઃ
નિર્મલ, મધુરી સરલજ કેલિ,
બાલક ! તુજ પેચી !
સ્વર્ગકુસુમ ઓ ધરણીકેરાં !
આશાભર્યાં તુજ નેન અનેરાં !
હસ ! દુનિયાનાં દુઃખ નમેરાં,
મૂંઢે, મુખ દેચી !

સવરદાર

પાઠ ઉમેા

ખલીફા હઝરત અલી, ભાગ ૧લો

હઝરત અલી હઝરત મુહંમદ પેગંબરના કાકાના દીકરા ને
જમાઈ હતા. અરબ લોકો જે ત્રણ ગુણોને કીમતી ગણે છે
તે ત્રણ સ્ત્રોતનામાં હતા—હિંમત, છટા, અને ઉદારતા. અરબોએ

સંધરેલાં કેટલાંક કાવ્ય ને કહેવતમાં તેમની છટા જણાઈ આવે છે. તેમની હિંમતને લીધે પેગંબર સાહેબ તરફથી તેમને ‘ શેર-ખુદા ’ (ઈશ્વરનો સિંહ) એવી પદવી મળી હતી. દરેક જાતના જૂઠાણા ને નીચપણાને તેઓ તિરસ્કારતા હતા.

હજરત મુહંમદ પેગંબરે નવા ધર્મનો ઝોધ કર્યો તે વખતે શરૂઆતમાં જે થોડા એમના ચેલા થયા તેમાંના હજરત અલી એક હતા. પેગંબર સાહેબે લોકોને ઉપદેશ કર્યો અને પૂછ્યું, મારાં પવિત્ર કામમાં તમારામાંથી કોણ મારી સાથે જોડાશે ?

સાંભળનારાઓમાંથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ. આખરે, તેમનામાંના ઉમરે નાનામાં નાના, માત્ર ૧૧ વર્ષના, હજરત અલી ઉત્સાહથી બોલી ઊઠ્યા, “હે અલ્લાહના પેગંબર, હું, હું તમારી સાથે જોડાઈશ.”

એઓ પેગંબર સાહેબને ઘણા વહાલા હતા. જ્યારે પેગંબર સાહેબના દુશ્મનો એમનો જીવ લેવા એમના ઘરની આસપાસ એકઠા થયા ત્યારે એઓ હજરત અલીને ઘર સોંપી મક્કાથી ચાલ્યા ગયા. હજરત અલી તેમાં પેગંબર સાહેબની પથારીમાં સૂઈ રહ્યા.

કાફરોએ ઘરમાં પેસીને તેમને પૂછ્યું કે હજરત મુહંમદ ક્યાં છે ? હજરત અલીએ કહ્યું, “ ખુદાના પેગંબરની ખુદાને ખબર.” આ પ્રમાણે તેમણે પેગંબર સાહેબને બહુ કીમતી મદદ કરી હતી.

હજરત મુહમદ પેગંબરની પછા એક પછી એક એમ ત્રણ ખલીફા થયા. આમાંના છેલ્લા ખલીફાની સામા તરકટ થવાથી બંડ થયું. છેવટે, તેમનું ખૂન થયું. આથી ખલીફાની જગા ખાલી પડી. આ સ્થિતિમાં ખિલાફત માટે ચાર ઉમેદવાર હતા, તેમાંના એક હજરત અલી હતા.

પાઠ ૩૧મો

ખલીફા હજરત અલી, ભાગ રજો

હજરત અલીને ખલીફા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે એમના ત્રણ હરીફ હતા. તેમાંના એક હરીફ હજરત મોઆવીઆ ફર હતા ને બાકીના બેએ તેમને ખલીફા તરીકે કબૂલ કર્યા. હજરત અલીએ તેમને કહ્યું કે હું સ્વતંત્રતાથી અમલ ચલાવીશ ને ન્યાય પ્રમાણે વર્તીશ. તમે ખરા દીલથી કહો કે તમે મારો હક કબૂલ કરો છો? ન કબૂલ કરતા હો તો હું તમને ખલીફા તરીકે કબૂલ કરવા અને મદદ કરવા તૈયાર છું. તેમણે હા કહી, પણ પાછળથી તેઓ તેમની સામા થયા.

હજરત અલીએ હાથ નીચેના જૂના હાકેમેને કાઢી નવા નીમવા માંડ્યા. તેમના સલાહકારોએ તેમને એમ કરવા ના કહી, પણ તે તેમણે માની નહિ. તેમણે નીમેલા પાંચ હાકેમેમાંથી ચાર પોતાના પ્રાંતોનો કબજો લઈ શક્યા નહિ.

પછી તેમણે હજરત મોઆવીઆને પત્ર લખ્યો કે તમે મારી તરફ વફાદારી બતાવો. એ પત્ર તેમણે પોતાના ખાસ

માણસ સાથે મોકલ્યો. હઝરત મોઆવીઆએ જવાબમાં એક કાગળ સિલ્હો મારી પોતાના ખાસ માણસ સાથે મોકલ્યો. તેના પરળીડીઆ પર ‘ મોઆવીઆ તરફથી અલીને ’ એવું લખ્યું હતું.

હઝરત મોઆવીઆના માણસે મદીનામાં આવી લાકડીના છેડા પર આ પત્ર ઊંચો કર્યો કે જ્યાં માણસો સરનામું વાંચી શકે. લોકો લેગા થયા ને હઝરત અલીએ તેમના દેખતાં તે પરળીડીઉં ખોલ્યું તો તે ખાલી દીધું. આ રીતે હઝરત મોઆવીઆએ ખતાવેલો તિરસ્કાર ખુલ્લો થયો.

ખીખી આએશાએ ઘણાં માણસોને હઝરત અલીની સામે ઉશ્કેર્યા. તેઓ પણ હઝરત અલીની સામે લજ્યાં. પણ છેવટે તેમની હાર થઈ.

આ જીતથી હઝરત અલીની સત્તા મક્કમ થઈ. માત્ર હઝરત મોઆવીઆ તેમની સામા રહ્યા.

પાઠ ઉરમેા

ખલીફા હઝરત અલી, ભાગ ૩ઁ

હઝરત અલી અને હઝરત મોઆવીઆની વચ્ચે લડાઈ ઘણા દિવસ ચાલી ને તેમાં ઘણા માણસ માર્યા ગયા. હઝરત અલીનું લશ્કર જીત પર હતું ત્યારે સામા પક્ષે તરકટ રચી ભાલાની અણી પર કુરાનનાં પાનાં ઊંચાં કર્યા. આ તરકટમાં તેઓ ફાંવ્યા. એ જોઈ હઝરત અલીના સિપાઈઓએ હથિયાર મૂકી દીધાં. હઝરત અલીએ સમજાવ્યા કે આ તો સુન્નિત છે; પણ તેમણે તે માન્યું નહિ.

પછી જંને પક્ષ તરફથી મધ્યસ્થ નીમી કળ્યાનો અંત લાવવાનું નહીં થયું. હજરત અલીએ પોતાની તરફના મધ્યસ્થ માટે જે નામ કહ્યાં, તે હજરત મોઆવીઆએ કબૂલ કર્યાં નહિ. આખરે, હજરત અલીને પોતાના મધ્યસ્થ તરીકે અબુ મુસાને કબૂલ કરવો પડ્યો. હજરત મોઆવીઆ તરફથી અમ્ર મધ્યસ્થ નિમાયો.

ઘણા દિવસ મસલત કર્યા પછી અમ્રે અબુ મુસાને સમજાવ્યો કે જંનેને ખલીફાના પદ ઉપરથી ઉઠાડી ત્રીજાને નીમવો. આથી અબુ મુસાએ જાહેર કર્યું કે હું મારી આંગળી પરથી વીંટી ઉતાઈ છું તેમ જંને ખલીફાને પદવી પરથી ઉઠાડી મૂકું છું. પછી અમ્રે જાહેર કર્યું કે અબુ મુસાએ હજરત અલીને પદવી પરથી ઉતાર્યો છે. હું પણ એને ઉતાઈ છું ને મારી આંગળી પર આ વીંટી દાખલ કરું છું તેમ હજરત મોઆવીઆને હું ખિલાફતમાં દાખલ કરું છું.

ત્યાર પછી હજરત અલીની સત્તા ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડી અને હજરત મોઆવીઆની સત્તા વધવા માંડી. કેટલાક જુનુની મુસલમાનોએ લડાઈનાં કારણરૂપ હજરત અલી, હજરત મોઆવીઆ, ને અમ્ર, ત્રણેનાં ખૂન કરવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્રણ ખૂની ત્રણ માર્ગે ગયા. હજરત મોઆવીઆ પર ઘા થયો, પણ તેમાંથી તે ઊગર્યો. હજરત અલીને મસ્જિદમાં ઘા થયો, તે નાશકારક નીવડ્યો. ઘાયલ થયા પછી ત્રણ દિવસે તેઓ શુજરી ગયા. તેમની ઉંમર ૬૩ વર્ષની હતી. તેઓ વિદ્વાન હતા તે વિદ્વાને ઉત્તેજન આપતા.

તેમનાં કેટલાંક ઉત્તમ વચનો નીચે આપ્યાં છે:—

૧. તક જાય છે જલદી, આવે છે ધીમી.
૨. મૂર્ખ મિત્ર કરતાં, દાનો દુશ્મન સારો.
૩. જિંદગી વાદળાની છાયા છે; તે સમજા જેવી છે.
૪. માણસ કેવો છે તે આચરણથી જણાય છે; તેની બુદ્ધિ કેવી છે તે ભાષણથી જણાય છે.

પાઠ ૩૩મો

અભિમન્યુ, ભાગ ૧લો

અભિમન્યુ અર્જુન ને સુભદ્રાનો પુત્ર હતો. શ્રીકૃષ્ણનો એ ભાણેજ હતો. એવું માનવું હતું કે એ કૃષ્ણના આગલા જન્મારાનો વેરી હતો. તેથી કૃષ્ણ એનો ઘાટ ઘડવામાં રાજી હતો.

પાંડવો વિરાટ રાજના દેશમાં ધૂપે વેશે રહેતા હતા, તે વખતે તે રાજાની પુત્રી ઉત્તરા અર્જુનની શિષ્ય હતી. પાંડવો ધૂપો વેશ છોડી વિદાય થયા ત્યારે વિરાટ રાજાએ અર્જુનને કહ્યું કે તમે ઉત્તરાને પરણો. અર્જુને કહ્યું કે મેં એને ભણાવી છે. ગુરુ ને શિષ્યનો સંબંધ બાપ ને છોકરાંના સંબંધના જેવો છે; માટે હું એને નહિ પરણું.

“જે ભણાવી મેં પુત્રી કરી, તેને ક્યમ કહું સુંદરી, જે ગુરુ ઇચ્છે શિષ્યાથી સંતાન, તેા ઉદ્યાચળ કેમ ઉગે ભાણ, અભિમન્યુ છે મારો બાળ, જેનો મારો શ્રીગોપાળ, તેને પુત્રી આપો તમે, સગાં વેવાઈ યાશું અમે.”

અભિમન્યુની સાથે એને પરણાવેા. વિરાટ રાજાએ ઉત્તરાને અભિમન્યુની સાથે પરણાવી.

અભિમન્યુ ઘણેા પરાક્રમી હતો. મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તેમાં એણે ઘણું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું.

પાંડવોને હરાવવા માટે કૌરવોએ ભારે પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેમાં એક દ્રોણના ચક્રાવાનો હતો. દ્રોણે એ ચક્રાવાની ગોઠવણ એવી કરી હતી કે જે એ સમજી ન શકે તે અંદર ગયા પછી સપડાઈ જાય. એ ગોઠવણને દ્રોણનો ચક્રાવો કહે છે.

અર્જુન સિવાય બીજા કોઈ જોદ્ધો આ ચક્રાવાની ગોઠવણ સમજતો નહોતો. એ ચક્રાવામાં સાત કોઠા હતા. અભિમન્યુને છ કોઠા વિષે સમજણ હતી.

અર્જુને મહાભારતના યુદ્ધમાં પહેલા બાર દહાડા કૌરવોને માર્યા. તેરમે દહાડે કૃષ્ણે અર્જુનને કૌરવોના લશ્કરના એક ભાગ સાથે લડવા જવા યુક્તિથી દ્રવ્ય પાડી અને યુદ્ધનો બોલે ચક્રાવાની જેને સમજ હતી એવા અભિમન્યુને માથે નાંખ્યો. સાતમા કોઠાનું જ્ઞાન અભિમન્યુને નહોતું તે ઠેકાણે તેના કાકા ભીષ્મે મદદ આપવા વચન આપ્યું હતું. ભીષ્મે કહ્યું હતું કે મારી ગદાથી હું એ કોઠામાં પૂરો પડીશ.

અભિમન્યુને એકાએક રણમાં જવાની દ્રવ્ય પડી ત્યારે માતા સુભદ્રાને વિચાર આવ્યો કે તે પાંડવો ઉત્તરાની સાથે એનો મેળાપ કરાવેાજ જોઈએ. કદાચ રણમાંથી જો જીવતો ન આવે તો પાંડવો નિર્વશ રહે. એમ ધારી સુભદ્રાએ ઉત્તરાને પિથેરશી તેડાવી.

ઉત્તરા ને અભિમન્યુનો મેળાપ થયો. ઉત્તરાએ કહ્યું,

હે સ્વામી ! હું તમને યુદ્ધમાં નહિ જવા દઉં. આમ તેણે સ્નેહને બળે અભિમન્યુને રણમાં જતો અટકાવવા કોશીશ કરી. પણ અભિમન્યુને લડવું એ અત્યારે ફરજ હતી. એક પાસ પ્રેમ ને એક પાસ ફરજ, એ બંને તેના મનને સામસામું ખેંચતાં હતાં. ક્ષત્રિયને છાજે તેમ ફરજનું બળ આખરે ફાવ્યું.

અભિમન્યુ લડવા જશેજ એમ ઉત્તરાને નક્કી લાગ્યું ત્યારે તે પણ એક ક્ષત્રિયાણીને છાજે તેમ બોલી, ભલે, જવુંજ છે તો જાઓ; મારો કે મરો; પણ કાયર થઈ પાછા ન હઠશો. તું કાયર પુરુષની પત્ની છે એવું મહેણું મને ઘણું સાલશે. જાઓ ને જીત મેળવો.

પાઠ ૩૪મો

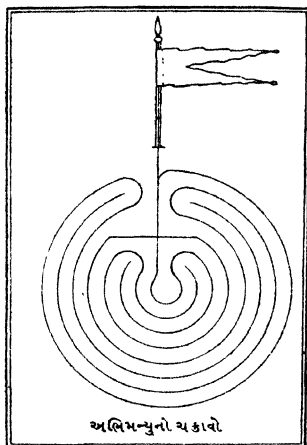
અભિમન્યુ, ભાગ રજો

તે શૂર યુવાન એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં ગયો.

પ્રથમ તેણે શલ્ય અને બીજા મોટા યોદ્ધાઓ સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવ્યા. એ લડાઈમાં તેણે આગળ જતાં દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષમણને ઠાર કર્યો.

છ કૌઠાઓ વીંધી લડતો લડતો ને કૌરવોને હરાવતો હરાવતો અભિમન્યુ સાતમા કૌઠા આગળ ગયો. હવે તેને પોતાની ફેજથી છૂટો પાડવા માટે જયદ્રથે તેની ને તેની ફેજની વચ્ચેમાં પોતાની ફેજ બેઠાવી.

આવી નોંધારી હાલતમાં દ્રોણે અભિમન્યુના સારથિનું
માથું કાપી નાંખ્યું. તેના રથના ઘોડાનો ને સારથિનો નાશ
કરવામાં આવ્યો. એટલે તે રથ વિના લડ્યો ને બાહુબળે

જેટલાને મરાય તેટલાને તેણે માર્યા. હવે તે નિરાધાર બન્યો
હતો. તેણે ભીમને સંભાર્યો.

“જેમ પારધીએ પોપટ વિંધ્યો, તરફડે વનમાંય;
તેમ કુંવર ત્યાં કષ્ટ પામ્યો, કેાણુ આવે તેની સહાય.
કૃષ્ણ અર્જુન ત્યાં સંભાર્યા, પિતા માતુલ કેા ધાય;
વાઘે વિંટયો જવ મૃગલો, શી જીવ્યાની આશાય.

કાકા કહીને સાદ કીધો, કે ન સાંભળે મારો બાલ;
ભીમને કહે પડે નહીં, માટે કૌરવ વગાડે ઢાલ.”
અંતે એ વીર યુવાન હણાયો.

પાંડવો આથી ઘણા ગમગીન થયા. અર્જુનને ઘણુંજ ખુનસ લરાયું. કાલ સાંજ પહેલાં જયદ્રથને ન મારે તો હું બળી મરીશ એમ અર્જુનને પણ લીધું. તે પ્રમાણે પોતાના જુવાન છોકરાના મારનાર જયદ્રથને મારી તેણે પોતાના વેરનો ભડકો શમાવ્યો.

પાઠ ૩૫મો

અમારો દેશ

અમે ભરતશુભીના પુત્રો !

અમ માત પુરાણ પવિત્ર,

રે જેનાં સુંદર સૂત્રો

જ્ઞાનકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર;

અમ અંતરને ઉદ્દેશી

કરશું હોકાર હમેશ;

અમે દેશી, દેશી, દેશી !

ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

૧

ક્યાં હશે હિમાલય જેવા !

ક્યાં પુણ્યપવિત્રજ ગંગ !

ક્યાં મળે અલૌકિક ઇવા

સહુ દેશતણા વહુ રંગ ?

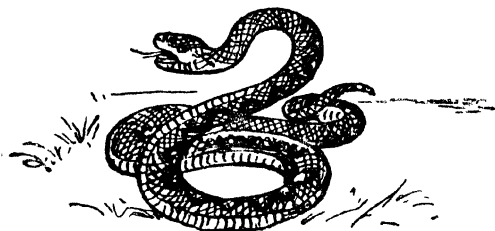
क्यां मुनि ईश्वरजन वेशी
 करता प्रभुपंथ उजेश ?
 अमे देशी, देशी, देशी !
 ओ दिव्य अमारो देश ! २
 क्यां राम युधिष्ठिर घूम्या ?
 क्यां गरज्या अर्जुन भीम ?
 क्यां रजपुत वीर झझम्या
 बळ दाखववाज असीम ?
 रे भुलिये ते रीते शी
 अम अंतरथी लवलेश ?—
 अमे देशी, देशी, देशी !
 ओ दिव्य अमारो देश ! ३
 नथि रे जिववुं पर आशेः
 छे पारकि आश निराश;
 नथि कर धरवो को पासेः
 स्वाश्रयनो छे उल्लास;
 कंइ पुण्यप्रभाज प्रवेशी
 अहिं दे अमने उपदेशः—
 अमे देशी, देशी, देशी !
 ओ दिव्य अमारो देश ! ४

પાઠ ૩૬મો

સાપ

નીચે ચિત્ર સાપનું છે. એના શરીરને વિષે તમને નવાઈ
જેવું લાગે છે ?

હા, ગુરુજી. એ લાંબું ને વાંકુંચુકું છે.

ખરૂં છે. પણ બીજું કંઈ તમને ખાસ લાગે છે ? એના
હાથપગ ક્યાં છે ?

ગુરુજી, હાથ કે પગ જણાતાજ નથી. એ શું ?

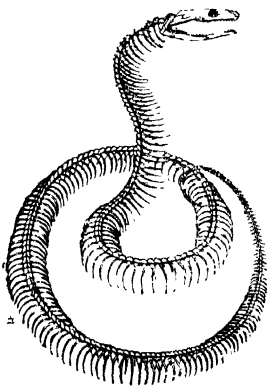
ખરૂં કહ્યું. સાપને હાથ કે પગ હોતા નથી.

ગુરુજી, ત્યારે એ ચાલે છે કેવી રીતે ? અમને આજ
સાપ વિષે શિખવો.

ડીક. જુઓ. આની પછીને પાને સાપનું હાડપિંજર છે.
જુઓ, એને કેટલાં બધાં પાંસળાં છે ! તમારા શરીરમાં છાતીની
દરેક બાજુએ જ્યારે બાર પાંસળાં છે ત્યારે સાપને આખો
શરીરે દરેક બાજુએ ત્રણસેં પાંસળાં છે. એ બાજુનાં પાંસળાંની
બચમાં તમારે જેમ કરોડ છે તેમ એને પણ કરોડ છે.

સાપની કરોડ ગાંઠાગાંઠાવાળાં હાડકાંના કકડાઓની બનેલી છે, સલંગ હાડકાંની નહિ. તેથી તેને જેમ વાળવી હોય તેમ વાળી શકાય છે. પાંસળાં આ કરોડ સાથે જોડાએલાં છે, તેથી તે આગળ, પાછળ, તેમજ આબુઆબુ વાળ્યાં વળી શકે છે. સાપને ગૂંછળું થઈને પડવું આથીજ ક્ષમી શકે છે.

સાપને પગ નથી, એ ખરી વાત છે. પણ પગની ગરજ એનાં પાંસળાંની નીચે જોડાએલાં શરીરનાં એક જાતનાં ભીંગડાં સારે છે. સાપને ચાલવું હોય ત્યારે એનાં પાંસળાં હાલે છે ને પાંસળાં હાલે છે એટલે એનાં ભીંગડાં હાલે છે. આ ભીંગડાં હાલેથી સાપ આગળ સરે છે ને જે જમીન કે ઝાડ પર તેને ચાલવું હોય તે પર શરીરને સ્થિર કરે છે.

હાડપિંજર

સાપને વિષે વધારે વિચિત્ર વસ્તુ એ છે કે એને અણીવાળા દાંત નથી. એના દાંત મોંમાં ગળા તરફ વળેલા હોય છે, તેથી એ ચાવી શકતો નથી. દેડકાં, ઉંદર, ખિસકોલી, ને નાનાં પક્ષીઓને ખાઈને એ જીવે છે. શિકારને એ આખો ને આખો ગળી જાય છે.

સાપને ગાયન ઘણું ગમે છે. મદારી મોરલી વગાડે છે ત્યારે એ ધ્યાન દઈને સાંભળે છે. ગાયન ચાલે છે તેટલો વખત એ તેમાં શુલતાન બને છે.

બધા સાપ ઝેરી હોતા નથી; કેટલાકજ ઝેરી હોય છે. તેમના મોંના પાછલા ભાગમાં બે કોથળી હોય છે, તેમાં ઝેર હોય છે. સાપ કરડે છે ત્યારે આ ઝેર સાપના આગળ પડતા બે પોલા દાંતમાંથી બીજાં પ્રાણીના શરીરમાં દાખલ થાય છે.

અજગર એ એક જાતનાં મોટાં સાપ છે. એ ઘણાં લાંબા હોય છે. મોટાં પ્રાણીઓને પણ એ ગળી શકે છે. એકાદ મોટું પ્રાણી ગળ્યા પછી એ થોડાક દિવસ સુધી સુસ્તીમાં કે ઊંઘમાં પડી રહે છે ને ગળેલું પ્રાણી હજમ થાય છે ત્યારે જાગે છે.

પાઠ ૩૭મો

ખોટા રિવાજ

રિવાજ એટલે ઘણા વખતથી ચાલતી આવેલી રીત. એ રીત હાલ સારી હોય કે ખોટી હોય, એથી લાલ થતો હોય કે ગેરલાલ, તોપણ લોકોને એ એકદમ છાંડવી ગમતી નથી.

લાંબા વખતથી આ રિવાજ આદ્યો આવે છે, શું આપણા ઘરડા મૂર્ખ હતા, અને આપણે તેમનાથી વધારે ડાહ્યા છીએ, એમ કહી અણસમજુ લોકો ખોટા રિવાજને પણ વળગી રહે છે.

અમુક ધારો શરૂ થાય ત્યારે કાયદાકારક હોય; પણ તે હમેશ તેવો રહે નહિ. વખતે વખતે સુધારો કરવાની જરૂર જણાયે તેમાં સુધારો કરવોજ જોઈએ.

જૂના વખતમાં જ્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય અને ગુરુ તરફથી રજા મળી ન હોય ત્યાંસુધી લોકો લગ્ન

કરતા નહોતા. આથી, મોટી વયે લગ્ન થતાં હતાં અને તેમ થવાથી વરકન્યાનાં શરીર ખરાખરા ખીલતાં ને તેમનાં છોકરાં પણ મજબૂત બાંધાનાં રહેતાં.

ધીમે ધીમે, આ રિવાજ તદ્દન બદલાઈ ગયો. લોકોએ છોકરાછોકરીને બહુ નાની વયમાં પરણાવવા માંડ્યાં. આથી દિવસે દિવસે પ્રજા બહુ નબળી થતી ગઈ અને અકાળ મરણ થવા માંડ્યાં. ઘણી કન્યાઓ બાળપણમાં જ વિધવા થઈ અને જે ન્યાતમાં પુનર્લગ્નનો ધારો નથી તે ન્યાતમાં તેમનાં દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ.

વિધવાઓનાં દુઃખ જોઈને દયાળુ પુરુષને કમકમાટ છૂટ્યા વિના રહેતો નથી. આથી તેમજ કેળવણીના ફેલાવાથી દિવસે દિવસે બાળલગ્ન ઓછાં થતાં જાય છે; પણ હજી તે તદ્દન નાબૂદ થયાં નથી.

છોકરાંને કેળવણી આપી ઠેકાણે પાઠવાનું કામ માળાપનું છે. છોકરીને માટે સાફ ઠેકાણું શોધવામાં માળાપને ઘણી હરકત નડે છે. પસંદગી કરવાનું મંડળ સાંકડું હોય છે, તેથી મુશ્કેલી વધે છે.

સાધારણ રીતે વર પસંદ કરવામાં કન્યા રૂપ જુએ છે, મા ધન, ને બાપ તેની વિદ્યા જુએ છે; સગાંસંબંધી કુળ જુએ છે, ને ન્યાતના બીજા લોકો મિષ્ટાન્ન તાકે છે. ઘરનાં માણસે રૂપ, વિદ્યા, ગુણ, અને કુળની સ્થિતિ, એ બધાં પર નજર રાખી વરની પસંદગી કરવી જોઈએ. કન્યાની ઉંમર કરતાં વરની પાંચેક વર્ષ મોટી હોવી જોઈએ.

લગ્નને વખતે તેમજ મરણને વખતે ન્યાતવરા ને બીજો અર્થ ગુંજશ ઉપરાંત કરવાથી માણસની પાયમાલી થાય છે. તેને માટે કોઈ દિવસ દેવું કરવું નહિ. લોકો થોડો વખત વાહવાડ કરશે, પણ તમારે જીવતાં સુધી વેઠવું પડશે.

હમેશ કરકસરથી ઘરવહેવાર ચલાવવો. કરકસર એ મોટો ભાઈ છે. મતલબ કે એથી બે જણ રજ્યા જેટલો ફાયદો થાય છે, એ કદી ભૂલવું નહિ.

મુઆંની પાછળ રોવાફૂટવાની હદપાર ઘેલછા કરવાની ચાલ બધી રીતે વખોડવા લાયક છે. શોક થાય ને રોવું આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેને માટે રાગડા તાણવાની જરૂર નથી.

પાઠ ૩૮મો

ઈમામ હસન અને હઝરત મોઆવીઆ

હઝરત અલીની શહાદત પછી તેમના પુત્ર હઝરત હસન ખલીફ થયા. પણ હઝરત અલીના સ્વર્ગવાસ પહેલાં હઝરત મોઆવીઆએ પોતાને ખલીફ તરીકે જાહેર કર્યા હતા; તેમણે હઝરત હસનનો દાવો કબૂલ કર્યો નહિ. હઝરત હસન હઝરત અલીના જેવા ધર્મચુસ્ત હતા, પણ તેમના જેવા હિંમતબાજ નહોતા. તેઓ શાંત સ્વભાવના હતા, તેથી તોફાની સમયને પહોંચી વળવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. આથી તેમણે છએક મહીના ખિલાફત લોગવી હઝરત મોઆવીઆ સાથે શરત કરી ખિલાફતનું રાજીનામું આપ્યું.

એ શરત પ્રમાણે હજરત મોઆવીઆના ગુજરી ગયા પછી હજરત હસન કે તેમના વારસ ખલીફ થાય, એવું નક્કી થયું.

આવી શરત કરી હજરત હસન શાંત જિંદગી ગાળવા મદીના ગયા. ત્યાં ગયા એટલે આવી સહેલાઈથી પઢવી છોડવા માટે તેમના મિત્રોએ તેમને ઠપકો દીધો.

હજરત મોઆવીઆને લાગ્યું કે જ્યાંસુધી હજરત હસન જીવતા છે ત્યાંસુધી મારી પછી મારા પુત્ર યઝીદનો ખિલાફત મેળવવાનો માર્ગ સરળ નથી. આથી તેમણે હજરત હસનનું કાસળ કાઢવા યત્ન કર્યો. એ કામને માટે તેમણે તેમની સ્ત્રીને હાથમાં લીધી. તેને અસુક રકમ આપવી અને હજરત હસનનાં મરણ પછી યઝીદ તેની સાથે નિકાહ પઢવા, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

તે સ્ત્રીએ આ ઠરાવ પ્રમાણે રૂમાલમાં ઝેર નાંખી તે તેમને શરીરે ફેરવ્યો. આથી હજરત હસનને ઝેર ચઢ્યું ને તે ઝેરથી તેઓ ગુજરી ગયા. મરણને વખતે તેમના લાઈ હુસેને તેમને પૂછ્યું કે તમને ઝેર દીધાનો કોના પર શક છે; પણ તે તેમણે કહ્યું નહિ. તેમણે કહ્યું, “અરે લાઈ! આ દુનિયાનું જીવન રાત્રીઓનું બનેલું છે અને તે ચાલી જાય છે; ખુદાની પાસે એ ને હું, અમે બંને એકઠા થઈએ ત્યાંસુધી એવું નામ દેવું નહિ” તેમનું જીવન ધર્મિષ્ઠ અને દાખલો લેવા લાયક હતું.

હજરત મોઆવીઆ પોતાનાજ કુળમાં ખિલાફત રાખવા ઘણા આતુર હતા, તેથી તે માટે તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ હજરત અલી કરતાં વધારે વિવેકી, સ્નેહાળ, ને

પહોંચવાળા હતા. તેમને મનુષ્યસ્વભાવની વધારે માહિતી હતી અને પોતાનું કામ પાર પાડવા કેવા ઉપાયો ઘડવા તે તેઓ બરાબર જાણતા હતા. ઘણાં વર્ષ થયા તેમની મરજી ખિલાફત પોતાના વંશમાં રહે એવી હતી. આથી તેમણે ખુલ્લી રીતે યજ્ઞીદને પોતાનો વારસ નીમ્યો અને જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકેમોને લખી મોકલ્યું કે એને ખલીફ તરીકે કબૂલ કરો.

હજરત મુહંમદ પેગંબરે પણ પોતાની પછી વારસ તરીકે કોઈને નીમ્યો નહોતો; પણ હજરત મોઆવીઆની સત્તા એવી તો જબરી હતી કે એના રાજ્યના બધા ભાગમાંથી એલચીઓ આવ્યા ને તેમણે યજ્ઞીદને ખલીફ તરીકે કબૂલ કરવાનું વચન આપ્યું. આમ પોતાના પુત્ર યજ્ઞીદને માટે ખિલાફત દઢ કરી, હજરત મોઆવીઆ લગભગ વીસેક વર્ષ ખલીફ રહી, મોટી વયે ગુજરી ગયા.

પાઠ ૩૯મો

જેને વીતી હોય તે જાણે.

કાફી

જેને વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે. ટેક

કાંટો બરાબર ચોરડીકેરો, દાથમાં વાગ્યો હોય,

વાગ્યા બિનાનો વેદના તેની, જાણી શકે શું કોય ?

અનુભવ હોય ન જેને, શેણે સમજાવીય તેને ? જેને ૦ ૧

અગ્રિણ અંગ બાઝ્યું હોય તેથી બઝતર જે બહુ થાય,
 ઉનું પાણિ નહિ ઓઝસે ઇથી, કેમ કરી સમજાય ?
 હૈયાની વેદના ઈર્વા, નથી સમજાયે તેવી. જેને ૦ ૨
 ચાકરી કેવી આકરી છે તે, જાણી શકે શું શેઠ ?
 દુઃખ દવાળ સદા સમજે છે, હોય દવાળા દેઠ,
 ખૂંચ્યાનુ દુઃખ શું જાણે, જમ્યા હોય ભાવતું માણે ? જેને ૦ ૩
 કાનમાં વેળ કઠાર પડ્યાથી, ઉપજે તાણ અમાપ,
 વાળ મુંચ્યું હોય હૈયામાં, કેવો કરે છે કાપ,
 થયો હોય મ્હાવરો જનન, પૂછો ત્રિ પ્રેમથી તેને. જેને ૦ ૪
 નાથ તર્જી પરલોક જવાથી, વાઝપણે રંડાય,
 દડ દડ થાય વધેય વિચારી, કેમ કરી મન જાય ?
 સુવાસણ હોય જે નારી, શેષ કેમ તે વિચારી ? જેને ૦ ૫
 નિર્ધનનો તો વયાંદિ ધડો નહિ, કોઈ સુણે નહિ વાત,
 એક સાંધે ત્યાં તર તુટે છે, દોડે મલે દિનરાત,
 ધનિકન હોય શું પીડા, કંઈ કલ્લોલમાં ક્રીડા. જેને ૦ ૬

કેશવ

પાઠ ૪૦મો

ગામ અને શહેર, ભાગ ૧લો

જેમાં ઝૂંપડાં કે સાદાં એક માળનાં ઘર ઘણે ભાગે હોય
 અને જેની વસ્તી પાંચેક હજાર માણસથી ઓછી હોય તેને

આપણે ગામ કહીએ છીએ. પાંચથી પચીસેક હજારની વસ્તી જેમાં હોય તેને આપણે કરબો કહીએ છીએ અને તેથી વધારે વસ્તી જેમાં હોય તેને શહેર કહીએ છીએ.

હિંદુસ્તાનમાં ગામડાં ઘણાં છે. જ્યારે ઇંગ્લંડમાં એકંદરે વસ્તીના સેંકડે ૭૮ માણસ ને જર્મનિમાં સેંકડે ૪૫ માણસ કસ્બામાં અને શહેરમાં વસે છે, ત્યારે આપણે ત્યાં સેંકડે ૯,૧૦ માણસજ કસ્બામાં ને શહેરમાં વસે છે; બાકીનાં ૯૦ માણસ ગામડાંમાં વસે છે. વળી એક લાખ કે તેથી વધારે માણસની વસ્તીવાળાં શહેર માત્ર ત્રીસેકજ છે.

જે ગામમાં છે તે શહેરમાં નથી અને શહેરમાં છે તે ગામમાં નથી. ગામમાં ચોક્ખી ને ખુલ્લી હવા છે, તે શહેરમાં નથી. શહેરમાં સુખ લોગવવાનાં ને કેળવણી મેળવવાનાં અનેક સાધન છે, તે ગામમાં નથી.

ગામમાં પટેલ, તળાટી, ને મહેતાજી, એ સુખ્ય માણસ ગણાય છે. વરતણીઓ ગામની રખેવાળી કરે છે ને પટેલ બંદોબસ્ત રાખે છે. તેના હાથમાં ફાજદારી સત્તા છે. તળાટી મહેસૂલ ઉઘરાવે છે અને મહેતાજી છોકરાંને કેળવે છે. ગામમાં વાળંદ, ઘોખી, સોની, કડીઓ, સુથાર, લુહાર, દરજી, નેસ્તી, વગેરે જોઈતા વસવાયા લોકો હોય છે.

ગામો લેગાં થઈ તાલુકા બને છે; તાલુકાના જિલ્લા બને છે. જિલ્લાના વિભાગ બને છે; અને વિભાગનો ઇલાકો બને છે.

દરેક તાલુકામાં એક ઉપરિ અમલદાર હોય છે, તેને મામલતદાર કહે છે. વડોદરા રાજ્યમાં એને વહીવટદાર અને

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તહેસીલદાર કહે છે. એનું કામ તાલુકામાં આવેલી જમીનની મહેસૂલ ઉઘરાવી સરકારને ભરવાનું છે. એને ફાજદારી સત્તા આપેલી હોય છે, તેથી એ તાલુકાનાં ફાજદારી કામનો ફેસલો આપે છે.

દીવાની કામનો નિકાલ કરવા તાલુકાનું ગામ મોટું હોય તો તેમાં મુનસફની કચેરી હોય છે. તેમાં મુનસફ દીવાની મુકદ્દમા સાંભળી ન્યાય આપે છે. મોટાં ગામમાં સરકારી દવાખાનું પણ હોય છે.

કલેક્ટર એ જિલ્લાનો ઉપરિ અધિકારી છે. ‘કલેક્ટર’ એ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ એકદું કરનાર થાય છે. જિલ્લાની મહેસૂલ એકઠી કરી સરકારમાં ભરવાનું કામ એનું છે. એને પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટની-ફાજદારી અમલદારની સત્તા હોય છે. જિલ્લાનાં બધાં ખાતાં પર એની દેખરેખ હોય છે. એના હાથ નીચે ડેપુટી-કલેક્ટર ને અમલદાર હોય છે.

વડોદરા રાજ્યમાં કલેક્ટર જેવા અમલદારને સુબા કહે છે.

જિલ્લામાં બંદોબસ્ત રાખવા અને બખેરો અટકાવવા પોલીસ ખાતાના અધિકારી હોય છે. સિપાઈઓના ઉપરિ જમાદાર અને જમાદારના ઉપરિ ફાજદાર કહેવાય છે. તાલુકામાં ને શહેરમાં ફાજદાર હોય છે. ફાજદારના ઉપરિ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે.

શહેરમાં ફાજદારી કામ ચલાવવાને માજિસ્ટ્રેટ હોય છે. દીવાની કામ મુનસફની કચેરીમાં ચાલે છે. મુનસફના ઉપરિ જજ-ન્યાયાધીશ કહેવાય છે.

પાઠ ૪૧મો

ગામ અને શહેર, ભાગ રજો

જિલ્લાઓના વિભાગ અને છે, તે તમે જાણો છો. વિભાગનો ઉપરિ અમલદાર કમિશનર કહેવાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં એને સર સુબા કહે છે.

વિભાગોનો ઇલાકા થાય છે. આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં છીએ. મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રણ વિભાગ છે:—ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, અને દક્ષિણ વિભાગ. એ ઉપરાંત સિંધ પ્રાંત પણ મુંબઈ ઇલાકામાં આવેલો છે.

ગુજરાત ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું છે. ઉત્તર વિભાગમાં ૬ જિલ્લા છે:—૧. અમદાવાદ, ૨. ખેડા, ૩. પંચમહાલ, ૪. ભરૂચ, ૫. સુરત, ૬. થાણા.

વડોદરા રાજ્યમાં ૪ પ્રાંત છે:—૧. વડોદરા, ૨. કડી, ૩. અમરેલી, અને ૪. નવસારી. પ્રાંતમાં પેટા મહાલ હોય છે.

મુંબઈ ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર મુંબઈ છે. એ વિશાળ ભવ્ય નગર છે અને વેપારનું જંગી મથક છે. એમાં ૧૧ લાખ માણસની વસ્તી છે. એનાં મોટાં મોટાં મકાન, ગોદી, ટંકશાળ, દરિયાકિનારો, તે પરનો દેખાવ, મલખાર ને બીજી ટેકરી પરનાં મકાન, અને લોકાની ધમાલ, વેપારની ઉત્થલપાથલ, ટ્રામ, મોટર, અને બીજાં વાહનોની દોડધામ જોઈ નવો આવનાર તાજ્જૂ થયા વિના રહેતો નથી. ખરેખર, મુંબઈને મોહમયી નગરી કહે છે તે વાજબી છે. તે જોઈ લોકો મોહ પામ્યા વિના રહેતા નથી.

શહેરનો સ્થાનિક વહીવટ ચલાવવા સાફ મ્યુનિસિપાલિટિ કે સુધરાઈખાતું હોય છે. એમાંના સભ્યોનો મોટો ભાગ નીમવાની સત્તા સરકારે લોકોને આપેલી છે.

સુધરાઈખાતાનું કામ શહેરમાં રસ્તા સારા રાખવાનું, તે પર પાણી છાંટવાનું, રસ્તા પર દીવા કરવાનું, લોકોને શરૂઆતની કેળવણી આપવાનું, શહેરનું આરોગ્ય જાળવવાનું, વગેરે છે.

આવી સ્થાનિક બાબતમાં શહેરનું સ્વરાજ્ય બ્રિટિશ સરકારે મોટે ભાગે લોકોને સોંપેલું છે. વડોદરા શહેરમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટિમાં પોતાના કેટલાક સભ્યો નીમવાનો અધિકાર મહારાજા સાહેબે લોકોને સોંપ્યો છે.

જિલ્લાના કામકાજમાં કલેક્ટરને મદદ કરવા જિલ્લા-સભા હોય છે. તાલુકામાં એવી તાલુકા-સભા હોય છે.

પાઠ ૪૨મો

ઇમામ હુસૈન, ભાગ ૧લો

હજરત મોઆવીઆના મરણથી ઘણા લોકો રાજ થયા. તેઓ તેમને બિનહકદાર સમજતા હતા. તેઓ હજરત ઇમામ હુસૈનને માન આપતા હતા.

ઇમામ હુસૈન ઇમામ હસનના જેવા શાંત સ્વભાવના નહોતા. તેઓ ઘણા બહાદુર હતા. કૂશના લોકોનો તેમના પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેમણે તેમને ત્યાં બોલાવવા

એક પછી એક દ્વિતી મોકલ્યા. ઇમામ હુસેને પ્રથમ પોતાના પિતરાઈ ભાઈ મુસ્લિમને ખાતરી કરવા ફરજ મોકલ્યો. તે ત્યાં ગયો, એટલે ૧૮,૦૦૦ માણસો ઇમામ હુસેનના પક્ષમાં તૈયાર થયાં. આ વાતની ખબર યજ્ઞીદને પડી. એટલે સુન્નિ કહી પોતાનાં માણસની મારફતે તેણે ત્યાંની બાજુ ફરવાની નાંખી. યજ્ઞીદનાં માણસોએ મુસ્લિમને એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના ઘરમાં પકડ્યો. તેઓ તેને કિલ્લા પર લઈ ગયા. ત્યાં તેનું માથું કાપી તેમણે નીચેના મેદાનમાં નાંખી દીધું. પછી નજરાણા તરીકે યજ્ઞીદને તે મોકલવામાં આવ્યું.

જ્યારે ફરજમાં મોકલેલાં માણસ પાછાં ન ફર્યા ત્યારે કઈક ખોટો બનાવ બન્યો હશે એમ ઇમામ હુસેને વિચારવું હતું અને તેમની તપાસ કરાવવી હતી. તેમ કરવા તેમના મિત્રોએ તેમને સમજાવ્યા; પણ તેમણે તેઓનું કહ્યું માન્યું નહિ. ફરજથી તેમના પર એટલા બધા પત્ર આવ્યા હતા કે તેમને ફરજના લોકો પર પૂરો ભરોસો હતો. તેમણે ઐરાંછોકરાંને પણ પોતાની સાથે ફરજ લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. મિત્રોએ તેમને તેમ કરવા ના કહી, પણ તે પણ તેમણે માની નહિ.

ફરજે જતાં રસ્તામાં તેમને ચાર ઘોડેસવાર મળ્યા. તેમણે કહ્યું કે ફરજના તમામ અમીર તમારી સામા છે; લોકોનાં હુદય તમારી તરફ છે, પણ કાલે તેઓ તમારી સામા તલવાર ખેંચે એવા ઢયુષયુ મનના છે. પોતાના ભાઈ મુસ્લિમની જે દશા થઈ હતી, તેની પણ ખબર તેમને તે સવારે તરફથી થઈ; તોપણ તેમણે ફરજ તરફ જવાનું બારી રાખ્યું.

છેવટે, તેઓ યુક્ટેટીસ નદીને કિનારે કરબલાના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા. અહિં તેમણે અમ્ર સરદારના હાથ નીચે મોઢું લશ્કર દીધું. એ લશ્કર બચાના હાકેમે તેમની સાચું મોકલ્યું હતું.

પાઠ ૪૩મો

ઇમામ હુસેન, ભાગ રળે

હવે તેમને ખુદ્દું સમજાયું કે દગો થયો છે. દિવસો સુધી તેમના તંબુ દુશ્મનોથી ઘેરાએલા રહ્યા. શત્રુઓએ તેમના યુક્ટેટીસ નદીનો માર્ગ ઘેરી લીધો, તેથી તેમને ને તેમના સાથીને પાણીના સાંસા પડ્યા. બચાના હાકેમે પોતાના સરદારને કહાવ્યું કે જો ઇમામ હુસેન તાબે થાય તો તેમને માન આપવું, નહિ તો છૂંદી મારવા.

મુહર્રમ મહીનાને નવમે દિવસે સાંજે જ્યારે ઇમામ હુસેન પોતાના તંબુ આગળ નમાઝ પઢવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે તેમને શત્રુ તરફનો સંદેશો પહોંચ્યો. તેમણે કહ્યું, હું વિચાર કરી સવારે જવાબ દઈશ. રાત્રે તેમની બેને દયામણા વિલાપથી તેમને વાર્યા, પણ તેઓ ડગ્યા નહિ. તેમણે રાત બંદગીમાં કાઢી.

સવારે બંને બાબુએ લડવાની તૈયારી કરી. સામી તરફ ચાર હજારથી વધારે માણસ હતાં, ત્યારે ઇમામ હુસેન પાસે માત્ર ૨૩૦ ઘોડેસવાર ને ૪૦ પાયદળ, એટલુંજ લશ્કર હતું. ઇમામ હુસેનનાં માણસ બહુ બહાદુરીથી લડ્યાં અને ફ્રંકના લડવૈયામાંથી એક પણ જીવતો રહ્યો નહિ.

પછી અમે તીરંદાજો પાસે તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો. ઇમામ હુસેનના લડવૈયામાંથી એક પણ માણસ જીવતો રહ્યો નહિ. અમે તંબુ સળગાવી મૂકવા કહ્યું. ઇમામ હુસેને બીધેલાં જૈરાંની ચીસ સાંભળી. તેઓ ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, શું તું મારા કુટુંબને બાળી મૂકે છે ? ખુદા તને બાળો.

આ લડાઈ મુહર્રમને ૧૦મે દિવસે થઈ હતી. આ વખતે બપોર થયા હતા અને આટલાં દુઃખમાં પણ ઇમામ હુસેન નમાઝ પઢવી બૂલ્યા નહિ.

પાછી લડાઈ શરૂ થઈ. ઇમામ હુસેને પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો જોયો. તેમને દિલગીરી થઈ, પણ તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા. છેવટે, તેમના માયામાં તલવારનો આટકો વાગ્યો. તેમણે મુગટ ઉતારી પાછડી પહેરી, પણ તેઓ થાકી ગયા હતા. તેઓ પોતાના તંબુના બારણા આગળ બેઠા ને પોતાના પુત્રને તેમણે બોળામાં લીધો. એટલામાં તે બાળક પર એક તીર આવ્યું, તેથી તે મરણ પામ્યો.

ઇમામ હુસેનને તરસ લાગી. તે પાણી પીવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં તેમના મોંમાં એક તીર વાગ્યું. તેઓ જમીન પર પડ્યા, એવામાં તેમનો ભત્રીજો તેમને ભેટવા આવ્યો. પણ એક ઘાતકી સિપાઈએ તેનો હાથ કાપી નાંખ્યો.

આથી ખૂબ ક્રોધે ભરાઈ ઇમામ હુસેન પાછા રણમાં ઘૂમ્યા. હુમલો ખૂબ જોરથી કરવામાં આવ્યો. સિંહથી હરણો નાસે તેમ શત્રુઓ નાસવા માંડ્યા. પણ શત્રુની સંખ્યા ઘણી વધારે હોવાથી તેઓ ફાવ્યા નહિ. તેમની ગરદનમાં ઘા થવાથી તેઓ જમીન પર પડ્યા, એટલે એક શત્રુએ આવી

તેમની છાતીમાં ભાલો લોંકયો. આ રીતે તેમના પ્રાણ ગયા. મુહૂર્તમનો ૧૦મે દિવસ તેમની શહાદતનો થયો.

આવી હાલતમાં શત્રુએ તેમનું માથું ઘડથી કાપી નાંખ્યું ને તે ચઝીદને પહોંચાડ્યું. પણ તે ખલીફને તે જોઈ દયા આવી ને તેમના મરણ માટે તેણે શોક અતાવ્યો.

પાઠ ૪૪મો

ખેતી અને ખેડુત

“ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, અને નફ્ફટ નોકરી” એ કહેવત મોટે ભાગે ખરી છે. ખેતીનો ધંધો સહુ ધંધામાં ઉત્તમ છે; તેનાથી ઉતરતો વેપાર છે; અને નોકરીમાં માણસ સ્વમાન ખરાબર બાળવી શકતો નથી, તેથી એને નફ્ફટ કહી છે.

કોઈ પણ પ્રાણી અન્ન વગર જીવી શકતું નથી અને તે અન્ન જમીનમાં ખેડુતની મહેનતે પાકે છે. ખેડુત પોતાનાજ ઉપયોગ જેટલું અન્ન પકવતો નથી. તેનું પકવેલું અન્ન બીજા ધંધામાં વળગેલા માણસોને કામ લાગે છે. દરેક માણસને પોતાના ને પોતાના કુટુંબના નિભાવ માટે જરૂરનું અન્ન પોતેજ પકવવું પડે તો ધંધા, કળા, ને સાહિત્યની ખિલવણીને માટે મનુષ્યને બહુ થોડો વખત મળે અને દુનિયામાં સુધારાનો પ્રવાહ બહુ મંદ ચાલે. ખેડુત બીજા ધંધા માટે જનમંડળને જોગવાઈ કરી આપે છે, તેથી તે દુનિયાનો મોટો ઉપકાર કરે છે.

ખેડુત અને વેપારી જેટલી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે છે તેટલી નોકર ભોગવી શકતો નથી. બીજા ધંધાદારીઓ કરતાં

ખેડુત શરીરસુખ વધારે મેળવે છે. દરરોજ તેને ખુદ્દી હવામાં મહેનત કરવાની છે, તેથી તે તંદુરસ્ત અને પુષ્ટ રહે છે.

આપણા દેશમાં વસ્તીના મોટા ભાગનું જીવન ખેતી પર છે. જમીન રસાળ છે. વરસાદ માફક હોય છે ત્યારે થોડી મહેનતે ઘણું ફળ થાય છે. આપણા ખેડુત પોતાના કામમાં હોશિયાર છે. પણ ખીજા દેશોમાં ધરતી ખેરાન જેવી કે ઓછી ફળદ્રુપ હોય છે તોપણ ત્યાંના લોક કળાથી સારું ફળ મેળવે છે, તેના પ્રમાણમાં આપણા ખેડુતને બહુ ઓછું ફળ મળે છે.

આપણા ખેડુત જૂની ઢળને વળગી રહે છે; ખેડવાનાં અસલી આજ્ઞરમાં તેઓ કંઈ સુધારોવધારો કરતા નથી. તે કરવાને તેમજ જમીનને વધારે રસાળ કરવાને વધારે ને જોઈતા પ્રકારનું ખાતર નાંખવાને તેમની પાસે પૈસા નથી. હાલ સરકારે ‘સહકારી ધીરધારમંડળ’ સ્થાપ્યાં છે, તેથી ખેડુતને ઓછે વ્યાજે જોઈતા પૈસા મળી શકે છે.

પશ્ચિમ તરફના સુધરેલા દેશોમાં ઘણી જમીન એકઠી ખેડાય છે, યંત્રોનો ને નવાં નવાં ઓજારોનો ઉપયોગ થાય છે, અને કયું ખાતર કયા પાકને માફક થશે, અને જમીનમાંથી વધારે પાક કેમ કાઢી શકાશે, તેનું બરાબર જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં બહુ મોટાં ખેતર ફોતાં નથી; ખેતી પંદર વીંઘાં સુધીનાં ખેતર હોય છે; એથી મોટાં ભાગ્યેજ હોય છે. મોટાં ખેતરના નાના વિભાગ થયા રે છે; તેથી મોટા પાયા પર ખેતી થઈ શકતી નથી.

ચોમાસાના પાકને ખરીફનો ને શિયાળાના પાકને રવીનો કહે છે. ખરીફના પાકવખત ખાતર નાંખવામાં આવે

છે; પણ રવીના પાકવખત ખેતી પર વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે; કેમકે તે વખત જમીન સૂકી હોય છે.

પંજાબ, સિંધ, જોડીઆ પ્રાંત, અને મદ્રાસમાં સરકારે નહેરો કરી છે, તેથી નદીઓમાંથી ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. એ પ્રાંતોમાં નદીઓ ઘણી હોવાથી નહેરો બાંધી શકાઈ છે. મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તળાવોમાંથી નહેરો કાઢી છે.

પાઠ ૪૫મો

નવસારી પ્રાંત : મુખ્ય સ્થળો

નવસારી પ્રાંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ છે, તેથી તે પહેલાં દક્ષિણ પ્રાંત કહેવાતો. એ પ્રદેશ નદીનાળાંથી ભરપૂર છે. સોનગઢ તાલુકાનો ભાગ ડુંગરોનો છે, તેમાં વાઘ અને અન્ય શિકારી પ્રાણીઓ વસે છે. નવસારી અને ગણદેવીનો પ્રદેશ બાગાયત અને વૃક્ષોની ઘટાથી શોભિતો છે. નવસારીમાં પૂર્ણા નદીની બંને બાજુએ જમીન ફળદ્રુપ છે અને ગણદેવીમાં અંબિકા ને કાવેરીના કાંપથી ધરતી રસાળ બને છે.

પ્રાંતની વસ્તીનો ચોથો ભાગ કાળી પરજ છે. એ લોકો કાળા ને બિનકેળવાયલા છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે એમને કેળવણી આપવાના ઉપાયો યોજ્યા છે, તેથી એ લોકો સુધરતા જાય છે.

ધરાન છોડી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા પારસીઓ દીવમાં બિતર્યા; પછી તેમને સંજાણના રાજા બદવરાણાએ આશ્રય આપ્યો, તેથી તેઓ ૩૦૦ વર્ષ ત્યાં સુખમાં રહ્યા. ત્યાર પછી તેઓ નવસારી આવ્યા અને ત્યાંથી ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં ફેલાયા.

સોનગઢનો કિલ્લો નાના ડુંગર પર છે. તેનો ચઢાવ ૧૧ માઇલને આશરે છે. કિલ્લા પર મહેલ છે, તેમાં ગાયકવાડ સરકારની ગાદી છે. કિલ્લે જવાના બે રસ્તા છે. તેમાંનો એક લાંબો છે, તે એછો ઢોળાવવાળો છે. સોનગઢ એ ગુજરાતની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલું છે. કિલ્લા પર હિંદુઓનાં દહેરાં ને પીરની દર્ગાહો છે.

ખીલીમોરામાં સુખઠની પેટી સારી બને છે. લાકડાંની ખીપો તેમજ નાની હોડી ને નાનાં વહાણો પણ એમાં બને છે.

માંગરોળ તાલુકામાં માંગરોળમાં પીર મોટા મીયાંની દર્ગાહ છે. દર વર્ષે પોસ વદ બીજે તેનો ઓરસ ભરાય છે, તેમાં ઘણા માણસ એકઠા થાય છે. સુરત, ભરૂચ, ને મુંબઈથી પણ લોકો મેળો જોવા આવે છે. હિંદુઓ પણ એમાં લાગ લે છે.

પીર મોટા મીયાંની ગાદી સ્થાપનાર ૨૦૦ વર્ષ પર થઈ ગયા. તેમનું અસલ નામ હજરત મુઈતુદીન ચિસ્તી હતું. તેઓ મોટા મરતબવાળા પીર ગણાતા. લોકો તેમને પીર મોટા મીયાં કહેતા, માંગરોળની ગાદી હાલ પણ પીર મોટા મીયાંની કહેવાય છે.

નવસારી કસ્બાનું જૂનું નામ નાગસારિકા હતું. ત્યા પહેલાં નાગની વસ્તી બહુ હતી. એ કસ્બામાં એક મોટું વડનું ઝાડ હતું, તેની ટોચ પર એક સારિકા-પોપટી માળો બાંધીને રહી હતી અને તેની બજોલમાં એક નાગ રહેતો. પોપટી રોજ ગાતી, તે સાંભળવા નાગ બજોલમાંથી બહાર આવતો. આથી કસ્બાનું નામ ‘નાગસારિકા’ પડ્યું અને ‘પાછળથી તેનું ‘નવસારી’ થયું.

पाठ ४६मो

फूलनी साथे रमत

- आवो फुलडां मधूरां रे, आपण रंगे रमिये,
दिन एक आनंदे रे, भेळां रहि निर्गमिये. १
- मने मुखडुं तमारुं रे, सल्लुणुं लागे व्हाळुं,
एमां निर्मळ प्रीति रे, वसी हसती कालुं. २
- तममानुं हुं पण रे, कुसुम एक कोमळियुं,
रही मनुजसमूहे रे, वदन करमाइ गयुं. ३
- नासी त्यांथकी आज रे, आव्यो तम पासे हुं तो,
तमे कोमळ हड्डे रे, मने नव गणशो जुदो. ४
- नहि तममां कुटिलता रे, नहीं वळी क्रूरपणुं,
नहि वचन कपटनां रे, हृदय प्रेमाळ घणुं. ५
- कदी हास करंतां रे, तो निश्चे आनंदभर्यां,
करमाइ कदी सूतां रे, तो सत्ये दुःखेज गळ्यां. ६
- जेवुं अंतर थाए रे, तेवुं तम मुखडुं दिसे,
जेवुं मुख देखाए रे, तेवुं तम हृदय विषे. ७
- तारे आवो मधूरां रे, आपण रंगे रमिये,
दिन एक तो सुखमां रे, साथे वसी निर्गमिये. ८

नरसिंहराव

પાઠ ૪૭મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૧લો

ઘણા જૂના વખતમાં હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે નિષધ નામનો દેશ હતો, તેમાં વીરસેન રાજાનો પુત્ર નળ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રૂપનો ભંડાર હતો અને બાણવિદ્યા ને અશ્વવિદ્યામાં ઘણો કુશળ હતો. તે સત્યવાદી ને પવિત્ર હતો.

એ સમયે વિદર્ભ દેશમાં ભીમક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને દમયંતી નામની કુંવરી હતી. તે ઘણીજ રૂપવંતી હતી.

નળ રાજાના દરબારમાં દમયંતીનાં અને ભીમકના દરબારમાં નળનાં રૂપ અને શુણ ગવાતાં હતાં. તેથી નળ અને દમયંતી એકબીજાની ઝંખના કર્યાં કરતાં હતાં અને લગ્નની ગાંઠથી જોડાવા આતુર હતાં.

એક દિવસ નળ રાજા વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તેણે હંસની સુંદર હાર દીડી. તેમાંના એકને તેણે પકડ્યો એટલે તે માણસની પેઠે બોલ્યો, રાજા, તું મને મૂકી દે. અમે વિદર્ભ દેશ જઈ દમયંતી આગળ તારાં વખાણુ કરીશું એટલે તેનું મન હમેશ તારામાંજ રહેશે અને તને પરણશે ત્યારેજ તે જંપશે. એમ કહેવાથી તેને નળે છોડ્યો. હંસો વિદર્ભ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે દમયંતીને વાડીમાં સખીઓ સાથે રમતી જોઈ. તેઓ વાડીમાં હારગંધ બેઠા. તેમનું સુંદર રૂપ અને સોનેરી પાંખ જોઈ દમયંતી તાજૂબ થઈ. તે હંસને પકડવા ગઈ, પણ તે તેને હાથ આવ્યો નહિ. એક હંસે ત્યાંથી થોડેક દુરે ઝાડ પર બેસી નળનાં ખૂબ વખાણુ કર્યાં. તેણે કહ્યું, રૂપમાં ને શુણમાં નળ રાજાની બરાબરી કરે

એવો અમે સ્વર્ગમાં પણ જોયો નથી. તું એને પરણીશ તો સુખી થઈશ. પ્રભુએ તમારે જોડું જુગતું સંજ્યું છે. દમયંતી

કહે, ભાઈ, તું નજ આગળ મારાં વખાણ કરજે. હંસે તેમ કરવાનું વચન આપ્યું. બધા હંસ ત્યાંથી ઊડી ગયા અને નજને આ વાત કહી વનમાં ગયા.

ભીમક રાજાએ દમયંતીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. તેણે દેશદેશના રાજાઓને પોતાને નગર બોલાવ્યા. નજ-રાજાને પણ તે સ્વયંવરમાં જવાનું નોતરૂં મળ્યું.

એવામાં નારદ ઋષિ સ્વર્ગમાં ગયા. તેમણે ઇંદ્રને કહ્યું, ભીમક રાજાએ દમયંતીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો છે. ત્યાં નળ રાજા જશે ને દમયંતી તેને વરશે. રૂપ અને ગુણમાં કોઈ દેવ પણ તેને પહોંચે એમ નથી. આ સાંભળી, ઇંદ્ર, અશ્વિ, વરુણ, અને યમ, એ ચાર દેવ દમયંતીના સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમણે નળ રાજાને દીઠો. તેમણે તેને કહ્યું, રાજા ! તું સત્યવાદી ને પવિત્ર છે. તારો સ્વાર્થ છોડી દે ને અમારું કામ કર. તું અમારો દૂત થા અને દમયંતીની પાસે અમારો સંદેશો લઈ જા કે દેવો તને પરણવા ઇચ્છે છે, માટે તારી મરજીમાં આવે તે દેવને વર. અમારા બળને લીધે તને રાજમહેલમાં જતાં કોઈ અટકાવશે નહિ અને દમયંતી સિવાય કોઈ બેઈ શકશે નહિ. નળે તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

તેણે દેવદૂતનું કામ ઉત્તમ રીતે કર્યું. દમયંતીને તેણે બહુ બહુ સમજાવી કે ગમે તે દેવને વર. દેવને મૂકી માણસને પસંદ કરવો એ અબુગતું છે. ધન્ય છે એ રાજાને ! એણે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી ને સ્વાર્થ પર નજર રાખી નહિ.

પણ દમયંતીએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. તેણે નળ રાજાને કહ્યું, હું તો તમને મનથી વરી ચૂકી છું.

નળે નિરાશ થઈ જે બન્યું તે દેવોને કહી સંભળાવ્યું. દેવોએ કહ્યું, તારું રૂપ ધરી અમે પણ સ્વયંવરમાં આવીશું.

દમયંતીએ સ્વયંવરમાં એકને બદલે પાંચ નળ બોલા, તેથી તે ગભરાઈ. પણ દેવો અધર ઊભા હતા અને તેમની આંખ પલકતી નહોતી, તેથી દમયંતીએ તેમને ઓળખ્યા ને.

નળને વરમાળા પહેરાવી. દેવો પાછા ફર્યા અને નળ રાજા દમયંતીને પરણી પોતાને દેશ ગયો.

થોડાં વર્ષ સુખમાં વહી ગયાં. દમયંતીને ઇંદ્રસેન કુંવર ઇંદ્રસેના કુંવરી, એમ બે સંતાન થયાં.

પાઠ ૪૮મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૨જો

દેવો સ્વયંવરમાંથી પાછા ફર્યા, તેમને રસ્તામાં કલિ મળ્યો. તે સ્વયંવરમાં જતો હતો અને દમયંતી નળને વરી એમ તેણે દેવો તરફથી જાણ્યું એટલે તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે દમયંતીને દુઃખી કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

નળને પુષ્કર કરીને ભાઈ હતો, તેને કલિએ નળ સાથે જુગટું રમવાને ઉશ્કેર્યો. એક પોઠીઆમાં કલિ પેઠો અને પુષ્કર તે પોઠીઆને લઈ નળની પાસે ગયો ને તેને કહ્યું કે તું મારી સાથે જુગટું રમ. હું હારીશ તો આ પોઠીઓ તને આપી દઈશ.

કલિ નળ રાજામાં દાખલ થવાની તક શોધતો હતો. રાજા એવો પવિત્ર હતો કે ઘણા સમય સુધી તેને એ તક મળી નહિ. એક દિવસ રાજાની પવિત્રતામાં સહેજ ખામી આવી એટલે કલિ તેના શરીરમાં પેઠો. આથી તેની બુદ્ધિ બગડી અને તે પુષ્કર જોડે જુગટું રમવા કબૂલ થયો.

આરંભથીજ નળની હાર થઈ. તે હારતો ગયો તેમ તેમ વધારે વધારે શરત કરતો ગયો. પ્રધાને, બીજા અમલદારોએ, દમયંતીએ તેને બહુ બહુ વાર્યો; પણ તેણે કંઈ ને પત

કયાં નહિ. છેવટે, તેણે રાજ્ય ખોયું. દમયંતીએ છોકરાંને મોસાળ મોકલી દીધાં. રાજરાણીને એકેક વસ્ત્ર સાથે શહેર છોડી વનમાં જવું પડ્યું. પુષ્કરે ઢંઢેરા પિટાવ્યો કે રાજાને કે રાણીને કોઈ આશરો આપશે તેને ગરદન મારવામાં આવશે. નળ અને દમયંતી ત્રણ દિવસ નગર બહાર રહ્યાં, ધછી તેઓ વનમાં ગયાં.

વનમાં ખંનેને ભારે દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં. નળે સોનેરી પાંખવાળાં કેટલાંક પંખી દીઠાં. ઓઢેલું ઉપરણું એક પંખી પર નાંખી તેને તે પકડવા જાય છે એટલામાં તે ઉપરણું લઈ ઊડી ગયું. દમયંતીની દયા આવવાથી નળે તેને કહ્યું, અહિંથી દક્ષિણમાં રસ્તો જાય છે, ત્યાં થઈ તું તારે પિયર જા. તેણે તેને બહુ બહુ સમજાવી, પણ તેણે તે માન્યું નહિ.

ભૂખ અને તરસથી રિખાતાં તેઓ વનમાં જાય છે, એવામાં નળે એક માછલું દીધું. નળે તેને મારી દમયંતીને આપ્યું, અને જેવું તે પાસેના તળાવમાં સાફ કરવા જાય છે કે તેવું તે હાથમાંથી જીવતું થઈ સટકી ગયું. નળને વહેમ ભરાયો કે દમયંતી એ ખાઈ ગઈ, તેથી તેણે તેને ન કહેવાનું કહ્યું. રાતે તે વનમાં સૂતી હતી ત્યારે નળને વિચાર આવ્યો કે હું એને તજીને જતો રહું તો મારે એનું દુઃખ જોવું ન પડે. એમ વિચારી તેનું અર્ધ વસ્ત્ર કાપી, પોતે પહેરી, તેને એકલી મૂકી ચાલતો થયો.

દમયંતી જાગી ત્યારે પોતે એકલી છે એમ જોઈ બહુ શોકમાં પડી. વનમાં બધે તે નળને શોધવા લાગી. જે જે પ્રાણીને તે જોતી તેને તેમજ રસ્તામાં ઝાડને તે પૂછતી કે તમે નળને જોયો છે? કવિએ કહ્યું છે કે—

‘ભૂલ્લી ભમે છે ભામની, નિષધનાથની નાર રે,
ઓ નળ, ઓ નળ, બોલતી ભીમકરાજકુમાર રે.’

વનમાં એક અજગરના મોંમાં તેનો પગ પડ્યો, તેમાંથી
તેને એક પારધીએ છોડાવી. પછી વણજરાના ટોળા સાથે તે

એક નગરમાં ગઈ. ત્યાં છોકરાં તેની મશ્કરી કરતાં હતાં.
કરતાં કરતાં તે રાજમહેલ આગળ ગઈ. રાજમાતાની નજર
તેના પર પડી. તેણે તેને ઉપર બોલાવી બધી હકીકત પૂછી.
હમયંતીએ પોતાનું નામ કહ્યા વિના બધું કહ્યું. રાજમાતા તેની
માસી થતી હતી, પણ તેણે તેને ઝાળખી નહિ. તેણે

દમયંતીને પોતાની પાસે રાખી ને પોતાની પુત્રી સુનંદાને સોંપી. વળી તેના પતિની શોધ કરવાનું પણ તેણે માથે લીધું.

પાઠ ૪૯મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૩જો

દમયંતીને છોડીને નળે એકલા વનમાં ભટકવા માંડ્યું. એવામાં તેણે એજ અજગરને દવામાં બળતો જોયો. તેણે કહ્યું, માફ નામ કઠોકટ છે. એક ઋષિના શાપથી મારી આ દશા થઈ છે. તને નળ રાજા છોડવશે એમ તેમણે મને કહ્યું છે. નળે તેને બળતો ઉગાર્યો એટલે તે નળને કરજ્યો, આથી નળનું રૂપ તદ્દન ફરી ગયું. તે કાળો અને બિહામણો થઈ ગયો. આ જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. કઠોકટકે કહ્યું, તું ગલરાઈશ નહિ. તારા ભલાને માટેજ મેં આમ કર્યું છે. મારા ઝેરની વેદના તને લાગશે નહિ અને તારા શરીરમાં કલિ પેઠો છે તે એથી અકળાશે. તું અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણને ત્યાં જજે, બાહુક નામ ધારણ કરજે, અને તેની ઘોડારમાં નોકર રહેજે. તે તને પાસા રમવાની વિદ્યા શિખવશે અને તું તેને અશ્વકળા શિખવજે. આ વસ્ત્ર આપું છું તે તું પહેરીશ એટલે તારું મૂળ રૂપ તું પામીશ. આમ કહી તે ગૂમ થયો. નળરાજા બાહુક નામ ધરી ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં ઘોડારમાં નોકર રહ્યો.

હવે ભીમક રાજાએ નળ અને દમયંતીને શોધવા બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાં પ્રાદ્યણ મોકલ્યા. તેમાંના સુદેવ પ્રાદ્યણ જે નગરમાં દમયંતી હતી ત્યાં આવ્યો. દમયંતીના ભગ્નમરની વચ્ચે લાખું હતું તે પરથી તેણે તેને ઓળખી કાઢી. રાજમાતા

ને સુનંદાએ તેને ઓળખી નહિ તેથી તેઓ દિલગીર થયાં. હમયંતીએ તેમનું મન વાળ્યું અને તેમનો ઉપકાર માની સુદેવ સાથે તે પિયર ગઈ.

પછી હમયંતીએ નળની શોધ કરવા બ્રાહ્મણ મોકલ્યા. તેમાંના એક બ્રાહ્મણે શોધ કરી હમયંતીને કહ્યું કે અયોધ્યાના ઋતુપર્ણુ રાજાને ત્યાં બાહુક નામે સારથિ છે, તેણે તમારા ઉખાણાનો જવાબ દીધો. હમયંતીને શક પડ્યા કે એ નળ રાજા છે, તેથી તેણે સુદેવને અયોધ્યા મોકલ્યો ને ઋતુપર્ણુને કહાવ્યું કે હમયંતી કાલે સ્વયંવર કરે છે, તેમાં તમારે પધારવું.

ઋતુપર્ણ બાહુકને સારથિ બનાવી સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યો. બાહુકે પવનવેગે ઘોડા ચલાવ્યા. રસ્તામાં એક બેડાના ઝાડમાં કેટલાં પાંદડાં છે તે ઋતુપર્ણે કહ્યું. તે જોઈ બાહુક અચંબો પામ્યો. પછી બાહુકે ઋતુપર્ણને અશ્વવિદ્યા શિખવી અને તેની પાસેથી ઝાડનાં પાંદડાં ગણવાની ને પાસા બેલવાની વિદ્યા તે શીખ્યો.

નળને એ વિદ્યાનું જ્ઞાન થયું કે કલિ તેના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યો. નળ રાજા શાપ દેશે એવી ધીકધી તેણે તેને નમી પડીને કહ્યું, રાજા ! મેં તને બહુ દુઃખ દીધું છે, પણ જે તારી કથા સાંભળશે તેને હું નહિ પીડું. એમ કહી તે બેડાના ઝાડમાં પેસી ગયો.

દ્વરથી આવતા ઋતુપર્ણના રથનો અવાજ સાંભળી દમયંતીને લાગ્યું કે રથ હાંકનાર બાહુક નળ હોવો જોઈએ. ભીમકે ઋતુપર્ણને આવકાર દીધો. દમયંતીએ બાહુકની પાસે દ્વતી મોકલી ઉખાણા પુછાવી ખાતરી કીધી. તેણે તેની પાસે બે બાળકો મોકલ્યાં. તેમને જોઈ નળની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી ચાલી. પછી તેણે કર્કોટકે આપેલું વસ્ત્ર પહેર્યું એટલે તે પોતાનું મૂળ રૂપ પામ્યો. દમયંતી તથા ભીમક બહુ રાજી થયાં.

નળ રાજા નિષેધ દેશ ગયો. તેણે પુષ્કરને જીગટામાં હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. દયા લાવી તેણે પુષ્કરને પોતાને ગામ મોકલ્યો. પછી તેણે દમયંતીને પિયરથી બોલાવી અને રાજરાણીએ સુખમાં દિવસો ગાળ્યા.

पाठ ५०मो

उत्तरा अने अभिमन्यु

राग परजियो

मने मारीने रथडा खेड रे, बाळा राजा रे,
मने जुद्धे साथे तेड रे, बाळा राजा रे.
आपणे सरखा सरखी जोड रे, बाळा०,
मने जुद्ध जोयाना कोड रे, बाळा०.
लावो हुं धारुं हथियार रे, बाळा०,
करु कौरवानो संहार रे, बाळा०.
छांडी जुद्ध बळो घेर आज रे, बाळा०,
मारा बापनुं अपावुं राज रे, बाळा०.
में तो शां रे वीथो अधर्म रे, बाळा०,
मारे क्रिया जनमनां कर्म रे, बाळा०.
में तो बेलो बाधतां तोडी रे, बाळा०,
में तो धावती घेन बछोडी रे, बाळा०.
बळती बोलया अभिमन रे, घेली राणी रे;
तमे वात विमासो मन रे, घेली राणी रे.

ढाळ

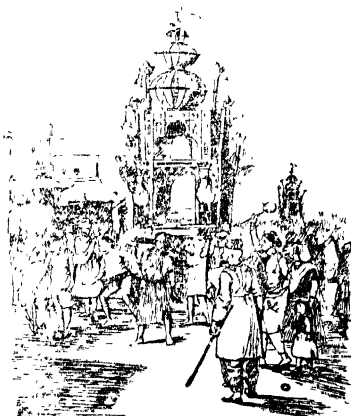
उत्तरा कुंवरी बाणी बोली, सांभळ मुज भरथार;
तमे जुद्ध करवा संचरो छो, चक्रव्यूह मोझार.
मरजो के मारजो तमे, नव देशो पुंठ लगार,
सहियर भेणां घारी कहेशे, कायरनी भा नार.

અવની પર જે અવતર્યો, તેને મરવું એકજ વાર,
મોત થકી ઢરિયે નહિ, તે માટે ભરથાર.

લજ્જારામ

પાઠ ૫૧મો

તાખૂત

તાખૂત તો તમે બધાંએ જોયાં છે. મુસલમાન લોકો
તાખૂત શા માટે કાઢે છે તે તમે આ પાઠમાં શીખશો.

તાખૂતને તાજિયાં પણ કહે છે.

જે સાંજે બીજનો ચાંદ દેખાય છે તેની પછીને દિવસે
મુસલમાન લોકોનો નવો મહીનો બેસે છે. મહીનાની રહમી

તારીખે બીજનો ચંદ્ર દેખાય તો તે મહીનાના ૨૯ દહાડા ગણાય છે અને તે ૩૦મી તારીખે દેખાય તો તે મહીનાના ૩૦ દહાડા ગણાય છે.

હજરત મુહંમદ પેગંબરે મક્કામાં મુસલમાન ધર્મ ચલાવ્યો. ત્યારે મક્કાની પ્રજાએ તેમના પર ઘણો જુલમ કીધો, તેથી તેમને મક્કા છોડી મદીના જવું પડ્યું. આને હિજરત (છોડવું) કહે છે. એની યાદગીરીમાં મુસલમાન લોક હિજરી સાલ પાળે છે.

ઇમામ હુસેન અને યઝીદના લશ્કર વચ્ચે યુદ્ધેટીસ નદીને કાંઠે કરબલામાં યુદ્ધ શરૂ થયું, તે દિવસે મુહર્રમ મહીનાની સાતમી તારીખ હતી. મુહર્રમને દસમે દિવસે બપોરે એક વાગે ઇમામ હુસેન અને એમના ગણયાગાંઠ્યા ચેલા ગુજરી ગયા. ત્યાં તેમના શિષ્યોએ તેમની કબર બંધાવી છે. ભાવિક મુસલમાનો ઇમામ હુસેન તરફ અદબથી જુએ છે.

આ શહાદતથી મુસલમાન લોકો મુહર્રમના ૭માથી ૧૨મા સુધીના છ દિવસ બહુ દિલગીરીમાં ગાળે છે. એ દિવસોમાં તેઓ તાજિયાં બનાવે છે. એ ઇમામ હુસેનની કબરના નમુના છે.

મુગલ પાદશાહ અમીર તિમુરે ઇમામ હુસેનની શહાદતની યાદગીરીમાં એક તાબૂત બનાવ્યું, ત્યારથી દર વર્ષે એ દિવસોએ હિંદુસ્તાનમાં તાબૂત બનાવવાની ચાલ પડી. અમીર તિમુર પાદશાહ ભાવિક હતો. તેણે ઇમામ હુસેનની કબરની નકલ કરાવી. તેને જોઈ તે પોતાનું મન વાળવા લાગ્યો. ત્યારથી તાબૂતનો રિવાજ પેઠો.

મુહર્રમનો દસમો દિવસ ઇમામ હુસેનની શહાદતનો છે, તેથી તે દિવસે સાંજે તાબૂત ઠંડાં કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં એ રિવાજ એટલો બધો વધી ગયો છે કે

જ્યાં જ્યાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી છે ત્યાં દર વર્ષે તાબૂત બનાવાય છે.

તાબૂતમાં કેટલાક લોક શરીર રંગી વાધ બને છે. આ વાધ બનવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં બહુ જોવામાં આવે છે. તાબૂતના દિવસોમાં કેટલાક ફકીર બને છે.

ધર્મચુસ્ત મુસલમાનો આ દિવસો ભારે ગમગીનીમાં પસાર કરે છે. તેઓ ઇમામ હુસેનના યુદ્ધની કથા સાંભળે છે ને ગરીબને દાન કરે છે. તે દિવસે મુસલમાન લોક શરબત ને પાણી આપે છે.

આ તહેવારથી મુસલમાન લોકોને પોતાના બાપદાદાનાં શુરાતન, ધીરજ, ને ભક્તિ યાદ આવે છે.

પાઠ પરમે

સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—જુઓ, હું ટેબલ પર પાણી રેડું છું. શું થાય છે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણી જમીન પર પડ્યું અને જમીન પર વહેતું વહેતું જાય છે.

શિક્ષક—એવો ખીજો કોઈ પદાર્થ જાણો છો ?

છોકરાં—હા, જી, દૂધ અને તેલ પણ એવાંજ છે.

શિક્ષક—ખરૂં. એ બધાં પ્રવાહી પદાર્થ કહેવાય છે. એ પદાર્થોનો રેલો નીકળે છે અને એ નીચી જગાએ વહે છે. લાકડું, પથ્થર, માટી, વગેરે જે પદાર્થોનો રેલો જતો નથી, તે નક્કર પદાર્થ કહેવાય છે. નક્કર પદાર્થ અને પ્રવાહી પદાર્થ, બંનેને આપણે બેઈ શકીએ છીએ.

હવાને જોઈ શકતાં નથી, જુઓ, પાણીમાં ને હવામાં
ખીજો ફેર છે તે સમજાવું છું. નાના વાસણનું પાણી
મોટા વાસણમાં રેડું છું. વાસણ ભરાયું ?

છોકરાં—ના, સાહેબ. થોડો ભાગ ખાલી રહ્યો છે.

શિક્ષક—ખરે. નાના વાસણની હવા યન્ત્ર વડે મોટા વાસણમાં
ઠાલવીએ તો તે મોટું વાસણ અધુરું રહેશે કે
બધું ભરાશે ?

છોકરાં—સાહેબ, કેઈ પણ ખાલી જગા હવા વગરની નથી,
માટે આખા વાસણમાં હવા ફરી વળશે.

શિક્ષક—ખરી વાત. હવા એક ગેસ છે. એના અવયવ
એકએકને વળગતા નથી; તે બધે ફેલાઈ જાય છે.
તેમાં ઑક્સિજન ને નાઇટ્રોજન નામના બે ગેસ
એવા પ્રમાણમાં છે કે તે આપણી તંદુરસ્તીને લાભ
કરે છે. સ્વચ્છ હવામાં ચાર ભાગ નાઇટ્રોજન ને
એક ભાગ ઑક્સિજન છે. આપણું જીવન ટકાવવાને
બંને ગેસની જરૂર છે. એકથીજ જીવી શકાય નહિ.

ઑક્સિજનને ગ્રાણવાયુ કહે છે; કેમકે એના વગર
આપણે જીવી શકતાં નથી. એના વગર દેવતા
સળગતો નથી. સળગેલા દેવતા પર કે પ્રગટાવેલા
દીવા પર તમે કંઈ ઢાંકી દેશો તો થોડા વખતમાં
દેવતા અને દીવો, બંને ઘેર જશે. તેમાં હવા આવી
શકતી નથી, એટલે દેવતાને ને દીવાને ઑક્સિજન
મળતું નથી, તેથી એ હોલવાઈ જાય છે. ઑક્સિજન
વગર અગ્નિ બળતો નથી.

પાઠ પઝમો

સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ રળે

શિક્ષક—આપણા શ્વાસમાંથી ચોક્ખી હવા નીકળે છે કે ખરાબ ?

છોકરાં—સાહેબ, ખરાબ નીકળે છે.

શિક્ષક—તમે એ હવા ખરાબ છે એમ શાથી જાણ્યું ?

છોકરાં—સાહેબ, ઘણું માણસોની ગિરદીમાં એવી હવાથી અમારો જીવ ફરી જાય છે તેથી.

શિક્ષક—ખરૂં. એ હવા ઝેરી છે. આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ ત્યારે હવા નાક અને મોંમાં થઈ ગળાને માર્ગે, ઘણી નાની નળીઓ, જેનાં આપણાં ફેફસાં બનેલાં છે, તેમાં જાય છે. આ નાની નાની નળીઓને બીજે છેડે લોહી છે, તેને એ હવામાંનું ઑકિસજન સ્વચ્છ કરે છે.

તમે ‘ખોરાક’ના પાઠમાં શીખી ગયાં છો કે આપણા શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરવાને ખોરાકની જરૂર છે. એવા ખોરાકમાં કાર્બન આવે છે. શ્વાસવાટે આપણા શરીરમાં ઑકિસજન જાય છે, તે ખોરાકમાં રહેલા કાર્બન સાથે ભેગું થાય છે ને તેનો નવો ગંસ બને છે, તે કાર્બોનિક ઑસિડ ગંસ કહેવાય છે. એ ઝેરી છે. તમામ પ્રાણી મોંમાંથી ને નાકમાંથી તેમજ છિદ્રોમાંથી આ ગંસ બહાર કાઢે છે.

નયનસુખલાલ—બધાં પ્રાણીના શ્વાસમાંથી આવી ઝેરી હવા બહાર નીકળે છે ત્યારે તો હવામાં બહુ બગાડ થવો જોઈએ. આપણને એ ઝેર કેમ લાગતું નથી ?

શિક્ષક—શાબાશ ! આવી રીતે વિચાર કરશો ને ન સમજાય ત્યાં પૂછશો તો તમને બહો લાભ થશે.

તમે બહો છો કે વનસ્પતિને પણ હવાની જરૂર છે. તે મૂળ અને પાંદડાંની મારફત જોરાક લે છે. પાંદડાં એ વનસ્પતિનાં મોં ને પેટ જેવાં છે. નાનાં છિદ્રની મારફત પાંદડાં હવામાંથી કાર્બોનિક ઑસિડ જેસ ચૂસે છે. એ એનો જોરાક છે. માણસને હવામાંના ઑક્સિજનની જરૂર છે, ત્યારે વનસ્પતિને કાર્બોનિક ઑસિડ જેસની જરૂર છે. વળી આપણે શ્વાસની મારફત કાર્બોનિક ઑસિડ જેસ બહાર કાઢીએ છીએ ત્યારે વનસ્પતિ પાંદડાંનાં છિદ્રની મારફત ઑક્સિજન બહાર કાઢે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણી અને વનસ્પતિ એક-એકની સેવા બદલે છે. આપણને જે નકામું ને ઝેરી છે તે વનસ્પતિનો જોરાક છે અને વનસ્પતિને જે નકામું છે તે આપણને બહુ કામનું છે. કુદરતની કેવી ખુબી છે ! ઈશ્વરની આપણા પર કેવી મહેર છે !

પાઠ ૫૪મો

ભાગ્યદેવી ને લિખારણુ

એક લિખારણુ ભાગ્યદેવીના ઇનસાફ માટે બબડતી બબડતી ચાલતી હતી. અરે રામ ! આ ગામમાં આટલાં બધાં માણસ સુખી છે ને હુંજ એકલી દુઃખી છું. તેઓ કેવાં કલ્લોલ કરે છે ! તેમને મનગમતું ખાવાનું છે, મનમાન્યું પહેરવા-ઓઢવાનું છે, ને સારાં સારાં મકાનમાં રહેવાનું છે. મારે તો

હમેશ ખાવાના સાંસા છે, પહેરવાને આવાં ચિથરેહાલ કપડાં છે, ને રહેવાનું ગામની શેરીમાં કે જંગલનાં ઝાડ નીચે છે.

છતાં, આ ગામનાં બધાં માણસ મને સંતોષ વિનાનાં લાગે છે. તેઓ વધુ ને વધુ પેસા મેળવવા વલખાં મારે છે. તેમને કોઈને હું શાંત ને સંતોષી જોતી નથી. તે બધાં પેસાના ગુલામ છે. મને ખાવાપીવાનું સુખ મળે તો હું હમેશ શાંત ને સંતોષી બનું. આ પ્રમાણે તે લિખારણુ એકાંતમાં ઘસડતી હતી. તે શબ્દો લાગ્યદેવીના સાંભળવામાં આવ્યા.

લાગ્યદેવીએ તે લિખારણુને કહ્યું, બાઈ, હું તને સુખી કરવા ઇચ્છું છું. તારા વસ્ત્રનો છેડો લંબાવ. હું તેમાં ખૂબ રૂપીઆ નાંખીશ. તું કહીશ તેટલા રૂપીઆ નાંખીજ નઈશ. પણ આટલું યાદ રાખજે કે જો એક પણ રૂપીઆ તારા વસ્ત્રમાંથી બહાર પડે તો બધા રૂપીઆના કોયલા થઈ જશે.

લિખારણુ કહ્યું, વારૂ. પછી તેણે પોતાનું વસ્ત્ર ધર્યું અને લાગ્યદેવીએ તેમાં રૂપીઆ નાંખ્યા. જોતજોતામાં લિખારણુનો પાલવ રૂપીઆથી ભરાઈ ગયો. રૂપીઆના ભારથી તે બાઈ લચી પડી.

પછી લાગ્યદેવીએ તેને પૂછ્યું, કેમ સંતોષ થયો ? લિખારણુ કહ્યું, બરાબર નહિ. લાગ્યદેવીએ થોડા વધુ રૂપીઆ નાંખ્યા. લિખારણુ તેથી વધુ નાંખવા કહ્યું. તેનું વસ્ત્ર જૂનું ને જરી ગયેલું હતું. વસ્ત્ર ફાટવાની તેને ફિકર તો થઈ. પણ તેણે ધાર્યું, કંઈ નહિ. છો વધુ રૂપીઆ આવતા. ક્યાં ફરી ફરીને આવો લાગ આવવાનો છે ?

લાગ્યદેવી બોલી, કેમ બાઈ ! હવે તો બસ થયું કે નહિ ? લિખારણુ કહ્યું, હજી થોડા વધારે નાંખ. તારો હું હમેશ ઉપકાર માનીશ.

ભાગ્યદેવીએ કહ્યું, જો તારૂં કપડું ફાટી જવાની તૈયારીમાં છે. ચેતીને બોલ.

ભિખારણુ બોલી, કંઈ નહિ. બેચાર રૂપીઆ હજી નાંખ, જ્યાં એકબે રૂપીઆ વધુ પડ્યા કે ક્ય દઈને કપડું ફસકયું ને તે ભિખારણુના રૂપીઆ કેયલા બની ગયા. ભાગ્યદેવી જતી રહી ને ભિખારણુ ગરીબની ગરીબ રહી. તેણે કહ્યું, અરે રામ ! રૂપીઆ ગયા તો ગયા, પણ માંહે એકનું એક વસ્ત્ર પણ ફાટી ગયું. એમ કહી તે ભિખારણુ ચાલતી થઈ ને તેને પોતાના અસંતોષી સ્વભાવ પર તિરસ્કાર આવ્યો.

પાઠ ૫૫મો

“વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.”

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ,

પ્રાણના પ્રકાશ છે પ્રફુલ્લ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

આશાનો જડેલ મારો માંડવો રે લોલ,

ગુંથી સૌભાગ્યકેરી વેલ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

આવો પિયૂષ પાઉં ડરનાં રે લોલ,

નેત્રમાંદિ આંજું રુઢાં તેજ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

પ્રેમનું ઘડાવું રુઢું પારણું રે લોલ,

શોભાના બંધાવું હું હિંડોલ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

પ્રમુની કરુણાકલાશાં આવજો રે લોલ,

હસજો કંઈ, બાલ ! ઝંઢાં હાસ જો,

વહાલાં ! વિરાજો મારા પ્રાણમાં રે લોલ.

નાનાલાલ

પાઠ પદ્મો

નવજોત

પારસી લોકમાં છોકરા ને છોકરીને ધર્મમાં દાખલ કરવાની ક્રિયા ૭થી ૧૨ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં કરવામાં આવે છે. બાળક ૬ વર્ષ ને ૩ મહીનાનું થાય તે પહેલાં એમના ધર્મ પ્રમાણે એ ક્રિયા કરી શકાતી નથી. પછી સદરો પહેરાવવામાં આવે છે ને કેડે કુસ્તી બાંધવામાં આવે છે. આ સદરો પહેરવાની ને કુસ્તી બાંધવાની ક્રિયાને નવજોતની ક્રિયા કહે છે. આ ક્રિયા બહુ ભયકાથી કરવામાં આવે છે.

જે બાળક કે બાળકીની નવજોત ક્રિયા થાય છે તેને મોબેદની પાસે બેસાડે છે. તે કેટલીક પ્રાર્થના કરી તેને નહાન નવડાવી ચોરખાં કપડાં પહેરાવે છે. ત્યાર પછી જે ઠેકાણે નવજોતની ક્રિયા કરવાની હોય તે ઠેકાણે તેને લઈ જાય છે. ત્યાં દસ્તુર તેમજ સગાંસ્નેહીઓ ભેગાં હોય છે. જેટલો વખત ક્રિયા પહોંચે છે તેટલો વખત પૂરેપૂરી શાંતિ રહે છે. કોઈ કંઈ બોલતું નથી. દસ્તુર અને મોબેદો શેત્રંજી પર બેસે છે અને બીજાઓ ખુરસી કે કોચ પર બેસે છે. જેને સદરો પહેરાવવાનો હોય તે બાળક કે બાળકી પાટલા પર સૂર્યની દિશા તરફ મોં કરી બેસે છે. તેની પાસે દસ્તુર કે મોબેદ હોય છે તે પ્રથમ પતેત લણી પોતાનાં પાપને માટે ખસ્તાવો કરે છે. બાળકને એ લણુતાં આવડતું હોય તો તે લણુવામાં સામેલ થાય છે. પછી દસ્તુર બાળક પાસે બે હાથે સદરો ઝલાવે છે અને પોતાના હાથ તે પર મૂકી તેની પાસે નીચેની મતલબનું લણુાવે છે:—

‘અહુરમઝદે પેદા કરેલા પવિત્ર ધર્મનો વિજય થાઓ ! જે સારો, ખરો, અને પવિત્ર ધર્મ પર્વદગારે પોતાનાં પ્રાણીને મોકલ્યો છે તે પેગંબર જરથોસ્તે આણ્યો છે. એ ધર્મ જરથોસ્તનો છે. એ ધર્મ અહુરમઝદે જરથોસ્તને આપેલો છે.’

આ પછી દસ્તુર બાળકને શરીરેથી બ્લૂનું વસ્ત્ર કાઢી નાંખી તેના હાથમાં ઝાલેલો સહરો તેને પહેરાવે છે. પછી દસ્તુર તેની કેડે કુસ્તી ત્રણ વાર વિટાળે છે. ત્રણ વાર વિટલાય એટલી તે લાંબી હોય છે. આ થઈ રહ્યા પછી કોપરે, ચોખા, બદામ, વગેરે શુભ પદાર્થોની મેળવણી દસ્તુર તે બાળકના માથા પર નાંખી તેને આશીર્વાદ દે છે તે તંદુરસ્તી લાભે છે. પછી દસ્તુરને ને મોબેદોને દક્ષિણા અપાય છે, એટલે નવજોતની ક્રિયા પૂરી થાય છે.

ક્રિયા થઈ રહે છે એટલે સગાંસંબંધીઓ તે બાળક કે બાળકીને બખ્શીસો આપે છે અને તેનાં માબાપ તે સાંજે સગાંને ને મિત્રોને મિજબાની આપે છે.

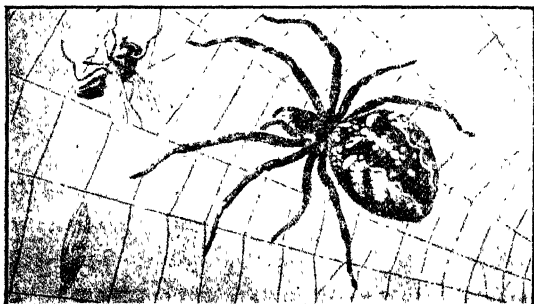
કુસ્તી એ હિંદુઓની જનોઈને મળતી છે. પારસી ઝૈરાં ઝીણા બિનના ૭૨ તાંતણા ગૂંથીને એ બનાવે છે. કુસ્તીને ત્રણ આંટામાં પહેરવી પડે છે અને તેને ચાર ગાંઠ હોય છે, બે આગળ ને બે પાછળ. પહેલી ગાંઠ બાંધતી વખત દસ્તુર કહે છે કે ઈશ્વર એક છે અને તેની સાથે કોઈનો સુકાબલો થઈ શકશે નહિ. બીજી ગાંઠ વખત તે લાભે છે કે જરથોસ્તે આણેલો ધર્મ ખરો છે. ત્રીજી ગાંઠ વખત તે કહે છે કે જરથોસ્ત એ ખરો પેગંબર છે. એણે પોતાનો પેગામ ઈશ્વર પાસેથી આણ્યો છે. ચોથી ગાંઠ વખત તે એવું કહે છે કે સારાં કામ કરો અને નકારાં કામથી દૂર રહો.

કુસ્તી એક વાર પહેરી એટલે તે હમેશ પહેરવી પડે છે. દરરોજ છોડી નાંખી પ્રાર્થનાને વખતે તે ફરી બાંધવામાં આવે છે. જૂની થાય ત્યારે તે બદલી નંખાય છે.

આ દિવસથી તે જરથોસ્તી થએલો ગણાય છે અને ધર્મને લગતી ફરજ તેને અદા કરવી પડે છે.

પાઠ પૌમે

કરોળીઓ, ભાગ ૧લો

ઘરમાં કરોળીઆનું જાળું તો તમે જોયું હશે. એ પોતાનું જાળું શી રીતે બનાવે છે ને તેમાં પોતાના શિકારને કેવી રીતે ફસાવે છે તે જાણવામાં તમને ઘણો રસ પડશે.

કીડી ને વંદાની પેઠે કરોળીઓ જંતુના વર્ગમાં આવતો નથી. જંતુના શરીરના ત્રણ ભાગ હોય છે: માથું, છાતી, ને

પેટ. કરોળીઆના શરીરના બે ભાગ હોય છે; ઉપલામાં માથું અને છાતી આવે છે; નીચલામાં પેટ. જંતુની દરેક આંખ નાની નાની આંખોના જથ્થા જેવી છે. આંખ એ તેના રક્ષણનું મુખ્ય સાધન છે; તેથી તે ચારે તરફથી શત્રુને જોઈ શકે છે. કરોળીઆની આંખ તેવી હોતી નથી. જંતુને પાંખ હોય છે, કરોળીઆને નથી હોતી. જંતુને આખા શરીર પર હવા લેવાની નાની નળીઓ હોય છે, તેથી તે શ્વાસ લે છે. કરોળીઓ ફેફસાં વડે શ્વાસ લે છે. જંતુને છ પગ હોય છે; કરોળીઆને આઠ હોય છે. આ રીતે, કરોળીઓ જંતુ નથી, પણ કાચબાની પેઠે ઢાંકણવાળા પ્રાણીના વર્ગમાં આવે છે.

કરોળીઆનું શરીર ટૂંકું ને પહોળું હોય છે; એનું માથું ને ગરદન એકઠાં હોય છે; એનાં જડખાં મજબૂત હોય છે ને બંને જડખાંમાં દાંત હોય છે. એના મોંની દરેક પાસે એક જખરો, વાંકો દાંત હોય છે.

ઘણાખરા કરોળીઆને આઠ આંખ હોય છે; કેટલાકને બે, ને કેટલાકને છ હોય છે.

કરોળીઆને આઠ પગ હોય છે, તે દરેકને સાત સાંધા હોય છે. પગે વાળ હોય છે ને ઘણા કરોળીઆના પગને તળીએ વાળવાળી ગાદી હોય છે, તેથી તે ઉપરનીએ દોડી શકે છે. એને પગે ત્રણ નખ હોય છે, તે કાંસકીના દાંતા જેવા અણીદાર હોય છે. તે વડે તાંતણા કાઢે છે.

કરોળીઆના શરીરમાં ઘણી નાની કોથળીઓ હોય છે, તેમાં જાડો, ચુંદર જેવો, ચીકણો પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે. તેના શરીરને છેડે નાનાં છિદ્ર હોય છે, તે કાંતવાનાં ચંત્ર જેવાં છે. એ છિદ્રને માર્ગે તેની કોથળીમાંથી રસ નીકળે છે.

એ રસ હવામાં રહે છે એટલે ઘણો સખ્ત થાય છે. કરોળીઆના તાંતણા અનેક ઝીણી દોરીના બનેલા હોય છે, તેથી ઘણા જખરા હોય છે. ‘બહુ તાંતણા બળવંતા.’ ઘણી વસ્તુઓ નાની હોય છે તોપણ ભેગી થયે તેમાં બહુ બળ આવે છે.

પાઠ પટમો

કરોળીઓ, ભાગ ૨જો

કરોળીઓ ઘણો ઉઘોળી છે. એ પોતાની જાળ ઘણી સુંદર રીતે બાંધે છે. એ કામ એને શિખવતું પડતું નથી. જેમ પંખી વગર શિખવે પોતાનો માળો બાંધે છે, એને જેમ મધમાખ વગર શિખવે મધપુડો બનાવે છે, તેમ કરોળીઓ વગર શિખવે જાળ બાંધે છે.

કરોળીઓ જાળ બનાવવામાં બહુ કારીગરી વાપરે છે. પ્રથમ તે બહારની દોરી સજ્જડ બાંધે છે; પછી તે પૈડાના આરાની પેઠે દોરીઓ બાંધે છે; ત્યાર પછી તે એ બધી દોરીને જાળની વચ્ચે બાંધે છે; છેવટે, તે તાંતણાઓથી બધા આરાને ઢાંકી દે છે. આવી રીતે જાળ બાંધી તે તેની પાસે કોઈ ઝડની ડાળ પર પોતાનું રહેઠાણ કરે છે અને જાળ સાથે પોતાના રહેઠાણને દોરીથી જોડી દે છે. વાડીના કરોળીઆ પોતાના તંતુ ઉરાડે છે, તેથી તે એક ડાળીએથી બીજી ડાળીએ જાય છે. એ તંતુ એક જગાએથી બીજી જગ્યાએ જવાના રસ્તા કે પૂલ જેવા છે.

કેટલાક કરોળીઆ ઘરના જેવી જાળ બનાવે છે. તે આ રીતે કડીઆનું કામ કરતા જણાય છે. તેઓ જાળને બારણાં

કરે છે અને અંદરથી તે ખારણું વાસી દે છે, એટલે તેમાં કોઈ ચોર પેસી શકતો નથી.

કરોળીઓ પોતાના શિકારને જાળમાં ફસાવે છે. કોઈ જંતુ ચીકણા તાંતણામાં આવે કે તરત ચોંટી જાય છે. તે બહાર નીકળવાની કોશીશ કરે તો તે જાળમાં વધારે ગુંથવાઈ જઈ ફસાઈ જાય છે. પછી કરોળીઓ તેને પકડીને મારી નાંખે છે. શિકાર નાનો હોય તો તે તરત તેનો નાશ કરે છે. મોટો હોય તો વધારે વધારે તાંતણાથી તે તેને ઢાંકીને કેદી બનાવે છે.

કેટલાક કરોળીઓ શિકાર પકડવા કરતા કરે છે; કેટલાક જાળમાં રહે છે; ને કેટલાક ઓરડાને ખૂણે જાળ બાંધે છે.

એક વાર એક કરોળીઓ પાણીની બહાર એકબે કૂટ રહેલી લાકડીની અણી પર આવ્યો. તે લાકડીની નીચે પાણીની સપાટી લગણુ ગયો, પણ બહાર નીકળવાનો રસ્તો તેને સૂઝ્યો નહિ. પછી તે લાકડીની ટોચે પાછો ગયો ને ત્યાં રહી તેણે તાંતણા કાઢવા માંડ્યા. તાંતણાનો એક છેડો તેણે લાકડીને મથાળે વળગાડ્યો અને પછી તાંતણા ઉશડવા માંડ્યા. એમ કરતાં તાંતણો પાસેના ઝાડની ડાળીએ પહોંચ્યો એટલે તે તે રસ્તેથી સહેલથી નાસી ગયો.

કરોળીઓમાં કયા કયા ગુણ છે તે તમે જોયા ? તે ઘણા ઉદ્યોગી ને ખંતીલો છે. તે પોતાનું કામ ધીમે પણ ચોક્કસ કરે છે. તે દરેક કામ સાફ કરવામાં મગફરી માને છે. પણ તે શિકાર પકડવામાં લુચ્ચો છે.

પાઠ ૫૯મો

નલ્લદમયંતી બાલકોને મોસાલ્લ વળાવતાં

ગગ મેવાડો

મોસાલ્લ પધારો રે બાલક બાલુડાં રે, મારાં લાડકવાયાં બે બાલ;
નમાયાં થઈ વર્તો રે, સહેજો મામામામીની ગાલ; મોસાલ્લ૦
રુદયામાં ચાંપે રે, પેટને છેલુંબેલું લાડ;
હવે મલ્લાં દોહલાં રે, મલ્લિયે તો મધુજીનો પાડ; મોસાલ્લ૦
થયાં માતાવોળાં રે, નહિ કોઈ કહે રુડો સાથ;
રોશે હૈયુ ફાટને રે, હવે કોળ ફેરવશે હાથ; મોસાલ્લ૦
ગુરુ મુદેવજી રે, તમારે યોગે છે તંન;
કહેજો મુજ માતને રે, કરે જીવની પેરે જતંન; મોસાલ્લ૦
પુત્રિ જમાઈ રે, કહેજો વનમાં પૂર્યો વાસ;
કહેજો મુજ તાતને રે, છે વિજોગીની તપાસ; મોસાલ્લ૦
ચુંવન કરી માવડી રે, ફરી ફરી એ મુખ જોય;
હૈયેથી ન ઉતરે રે, દમયંતિ રાણી રોય; મોસાલ્લ૦

ચલણ

રૂપ રાણી અતિઘણું, પછે સોંપ્યાં ગુરુકરમાંય;

બોલાવ્યાં બે બાલકો, ક્રૂપિ સાથે નલ્લરાય રે.

પ્રેમાનંદ

પાઠ ૬૦મો

રથર

રથર તો તમે ભ્રમ્યું હશે. પેન્સિલ્લાના કે સાહીના ડાઘા
પડ્યા હોય તો તે ઠાઠી નાંખવા આપણે રથરનો ઉપયોગ

કરીએ છીએ. ‘રખર’ એ અંગ્રેજી શબ્દ છે. એનો અર્થ ‘ઘસનાર’, ‘ડાઘો કાઢનાર’ થાય છે. ગાડીનાં, સાઇકલનાં, કે મોટરનાં પૈડાંને રખરની વાટ ચઢાવાય છે. રખરનાં જાત-જાતનાં રમકડાં બને છે ને તે મેળાના દહાડામાં પુષ્કળ વેચાય છે. રખરનાં કપડાં ને જોડા બને છે, તેમાં પાણી પેસી શકતું નથી. રખરની પેટી, કાંસકી, ચપ્પુના હાથા, બાંખાની ચૂંદ, નળી, બોરીઆં, અને રમવાના દડા બને છે.

એ રખર શું છે ? કપૂર, ગુંદર, અને તાડીની પેઠે રખર એક જાતના ઝાડનો રસ છે.

રખરની દોરીને તાણીને મૂકી દઈએ તો તે હતી તેવી થાય છે. આ રીતે તે મૂળ સ્થિતિમાં પાછું આવે છે, માટે સ્થિતિસ્થાપક કહેવાય છે.

રખરનો રસ શી રીતે મેળવાય છે ? કેટલીક વાર આખા ઝાડને કાપી નાંખી રસ એકઠો કરવામાં આવે છે. પણ એમ કરવાથી નુકસાન થાય છે. બહુ રસ મેળવવો હોય તોજ એમ કરવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે ઝાડના થડમાં કાપ મૂકી રખરનો રસ કાઢવામાં આવે છે. ઝાડની નીચે માટીનાં વાસણ મૂકવામાં આવે છે. તે થોડા વખતમાં થડમાંથી ઝરતા રસથી ભરાઈ જાય છે. તેના થર પાથરી તડકામાં કે દેવતાના ધુમાડાથી સુકવવામાં આવે છે.

જેમાંથી ખૂબ ધુમાડો નીકળે એવાં લાકડાં રસ સુકવવા માટે વપરાય છે. રસ આ રીતે સુકવાય છે. સુકવનાર માણસ પોતાના એક હાથમાં લાકડાનો મોટો કકડો રાખે છે. તે કકડો હલાવતો જાય છે અને બીજે હાથે તેના પર રખરનો રસ નાંખે.

જાય છે. જ્યારે એ રસ જાડો થાય છે ત્યારે નવો રસ નાંખવામાં આવે છે. આ રીતે રખરનાં ચોસલાં તૈયાર થાય છે. પછી તેને કારખાનામાં મોકલી ઊના પાણીમાં નાંખી ઠંડાં પાડે છે ને તેમાંથી કચરો કાઢી નાંખે છે. પછી તેને પતરાની પેઠે પાથરી તેના જુદા જુદા પદાર્થો બનાવવામાં આવે છે.

રખરનો ઉપયોગ વધતો જવાથી તેમજ તેની કિંમત વધારે વધારે ઉપજવાથી સિલોનમાં ચાહ અને ગૂનના છોડ કાઢી નાંખી તેને બદલે રખરનાં ઝાડ વવાય છે.

આસામ, બ્રહ્મદેશ, અને મદ્રાસ ઇલાકામાં રખરનાં ઝાડ વવાય છે અને હિંદુસ્તાનમાંથી પુષ્કળ રખર કાચા પદાર્થ તરીકે પરદેશ ચઢે છે. સહુથી વધારે રખર મદ્રાસ ઇલાકામાંથી જાય છે. પરદેશથી તેના તૈયાર થએલા પદાર્થ આપણા દેશમાં આવે છે.

પાઠ ૬૧મો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૧લો

ગુજરાતનો રાજા સિદ્ધરાજ સોલંકી કરણ ને મીનલદેવીનો પુત્ર હતો. કરણ રાજા પરાક્રમી ને વિદ્યાનો શોખીન હતો. તેણે એક મોટી પાઠશાળા સ્થાપી હતી. એ પાઠશાળામાં તેણે પંડિતોને ગુરુ તરીકે નીમ્યા હતા. તેમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ દેશના પંડિત છતી શકતા નહોતા. શ્રીપાદ અને હેમાચાર્ય, એ બે પ્રખ્યાત પંડિત એજ શાળામાં ભણ્યા હતા. મીનલદેવી ધર્મિષ્ઠ ને ન્યાયી હતી.

સિદ્ધરાજ દસ વર્ષનો થયો ત્યારે કરણ રાજા ગુજરી ગયો; આથી તે મીનલદેવીની દેખરેખ નીચે ઉછર્યો. માતાએ તેના મન પર નીતિની સારી છાપ પાડી.

એક દિવસ સિદ્ધરાજ આળુના જંગલમાં શિકારે ગયો હતો. સાંજ પડી પણ શિકારેથી એ પાછો મુકામે ન ફર્યો, તેથી મીનલદેવીને ઘણી ફીકર થઈ. તેણે માનતા માની કે પુત્ર સલામત પાછો આવશે તો તેને અચલેશ્વર મહાદેવને અર્પણ કરીશ; પછી તેની તુલા કરી ભારોભાર સોનું આપી વેચાતો લઈશ ને તે સોનું ધર્માદાના કામમાં વાપરીશ. સિદ્ધરાજ શિકારેથી બીજે દહાડે સલામત પાછો આવ્યો. માતાએ બાધા પૂરી કરી. સુમારે ત્રણ લાખ રૂપીઆની કિંમતનું તેની તુલાનું સોનું દહેરાં બાંધવામાં ખરચવાની દરબારીઓની મરજી હતી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે એ સોનું રાજ્યનું છે ને રાજ્યનો ભંડાર ખેડુત, વેપારી, વગેરે લોકોના ધનથી ભરાય છે; માટે લોકોને ઉપયોગી થાય એવાં કામમાં એ વાપરવું. રાજમાતાને એ સૂચના ગમી ને એ રૂપીઆમાંથી વીરમગામનું મુનસર ને ઘોળકાનું મલાવ, એ બે તળાવ બંધાવવામાં આવ્યાં.

બાળ સિદ્ધરાજ માતા સાથે રાજ્યમાં ફરતો હતો, તે વખત માળવાના રાજા યશોવર્માએ ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી. મીનલદેવીના વજીરે યશોવર્માને પેસા આપી પાછો કાઢ્યો. સિદ્ધરાજને આ વાત ગમી નહિ. તે મુસાફરીમાંથી ઝટ પાછો ફર્યો ને માળવાના રાજા સાથે લડવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી. તે તૈયારીની બીજાં રાજ્યોને ખબર ન પડે તે માટે તેણે એવો દેખાવ કર્યો કે પોતે અણહિલવાડમાં એક મોટા તળાવ બંધાવવાના કામમાં રોકાયો છે. તેણે તે તળાવને ફરતાં એક હજાર દહેરાં બંધાવવાનો હુકમ કર્યો. આથી તે તળાવનું નામ સહસ્રલિંગ તળાવ પડ્યું.

એક વખત માળવાના કોઈ રહીશે સિદ્ધરાજ આમળ

જસમા નામની ઓડણુના રૂપનાં ખૂબ વખાણુ કર્યો. સિદ્ધરાજને તેને મેળવવાનું મન થયું. સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાતું હતું ત્યારે તેણે માળવાનાં ઓડઓડણોને બોલાવ્યાં. તેમાં જસમા પણ આવી. સિદ્ધરાજે બધા ઓડોને ગામ બહાર રાખ્યા. પણ જસમાને મહેલમાં ઉતારે લેવા ફરમાવ્યું. તે બોલી, મહેલમાં તો રાણીઓ સૂએ; ઓડણુને તો ભાંય પરજ પડી રહેવું શોભે. રાજાએ એને બહુ લલચાવી, પણ એ અડગ રહી. કામ થઈ રહ્યું ત્યારે બધા ઓડોને રાજાએ રજા આપી. પણ જસમાને રહેવા કહ્યું. જસમા ઓડોની સાથે છાનીમાની સટકી ગઈ. રાજાએ ઓડોને કેદ પકડ્યા. તેથી જસમાએ પેટમાં કટાર ખોસી આપઘાત કર્યો ને શાપ દીધો કે તારા તળાવમાં પાણી ટકશે નહિ.

સિદ્ધરાજ અયોધ્યાના રાજાની મધુસુખી નામે ભણેલી ને સુંદર પુત્રી સાથે પરણ્યો. પછી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી. તેણે યશોવર્માને હરાવ્યો ને કેદ કર્યો. છતાં, તેનું અપમાન ન કરતાં તેણે તેને હાથી પર બેસાડી માન સાથે અણહિલપુર આણ્યો.

પાઠ ફરમો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ. ભાગ રજો

કોઈ કુંભારની પુત્રી રાણકદેવી સાથે સિદ્ધરાજનો અગાઉ વિવાહ થયો હતો. પણ લગ્ન થતાં પહેલાં જુનાગઢનો રાજા રા'ખેંગાર તેને જોરજુલમથી લઈ ગયો અને તેની સાથે પરણ્યો. સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને મેળવવા માટે રા'ખેંગાર સાથે લડાઈ કરી ને તેને મારી નાંખ્યો. પછી તેણે રાણકદેવીને

પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. તે રાણી પતિવ્રતા હતી, તેથી તેણે સિદ્ધરાજની અરજ કબૂલ કરી નહિ. રાજાએ ઘણી કોશીશ કરી, પણ તે તેમાં ફાવ્યો નહિ. છેવટે, રાણકદેવી વઢવાણ શહેર આગળ લોગાવા નદીને કિનારે સતી થઈ બળી મરવા ગઈ. તે સમયે કુદરત પણ કોપી ઊઠી. જળરો બનો વાયુ વાયો અને રેતાળ દેશની વેળૂ અથવા રેતી પણ ધગી ઊઠી અને ચિતા ભડભડ સળગી ગઈ.

“ વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળૂ પરજળે,
 ઊભો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિ રાણીનું. ”

સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણી પર નાંખી. બળતી સતીએ તે પાછી નાંખી દીધી. તે બોલી, જો આવતા જન્મામાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હમણા મારી સાથે બળી મર. સિદ્ધરાજે ના કહી. રાણકદેવી બળી મુઈ. તે ઠંકાણે સિદ્ધરાજે સતીના માનમાં દેવળ ચણાવ્યું.

સિદ્ધરાજ વિદ્વાનોને બહુ માન આપતો. તે માળવેથી જીતીને આવ્યો ત્યારે હરખઘેલી પ્રજાએ તને પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે નજરાણાં કર્યાં. તેમાં જૈન આચાર્ય હેમાચાર્ય પોતે રચેલું વ્યાકરણનું પુસ્તક રાજાને ભેટ કર્યું. રાજાએ તે લીધું. પંડિતોની સલામાં રાજાએ તેની પરીક્ષા કરાવી. પંડિતોએ તે મંજૂર કર્યું. તે પરથી રાજાએ તેને ભારે માન આપ્યું. તેણે તે પુસ્તક હાથી પર મુકાવ્યું ને હાથી પર સફેદ છત્ર રખાવ્યું. ચામર ને બીજાં રાજચિહ્ન સાથે તેણે તે રાજ્યના ભંડારમાં અણાવ્યું ને ત્યાં રાખ્યું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ વિદ્યાને ઘણું માન આપતો હતો. તે પ્રતાપી હતો. તે પાતળો ને દેખાવડો હતો. તેનામાં અનેક સદ્ગુણો વસ્યા હતા.

પાઠ ૬૩મો

પારસી લગ્નક્રિયા

હિંદુ લોકોની પેઠે પારસી લોકો જ્યોતિષને માને છે. વરકન્યાનાં માળાપ પોતાનાં છોકરાંના જન્માક્ષર જોષીને બતાવે છે. હાલ વરકન્યા એકબીજાને મળી પસંદગીથી આદરાય છે. બંને કુટુંબનો વિચાર પોતાનાં છોકરાં એકબીજા સાથે પરણાવવાનો થાય એટલે તેઓ વરકન્યા માટે એકબીજાને વસ્ત્ર મોકલે છે. આથી લગ્નનો કરાર પાકે થાય છે. પછી તે તોડાતો નથી.

પારસીઓ જ્યારે સંજનમાં વસ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેમની પાસે વચન લીધું હતું કે અમે હિંદુ લોકોની ક્રિયા પાળીશું. આથી પારસી લગ્નની ક્રિયા હિંદુ ક્રિયાને ઘણે ભાગે મળતી આવે છે. લગ્નને પ્રસંગે પારસી લોકો વાણીઆ લોકોના જેવા લાંબા જામા પહેરે છે ને કેડે પિછોડી બાંધે છે. તેમનાં લગ્નનો વરઘોડો પણ હિંદુ લોકોના વરઘોડા જેવો હોય છે.

લગ્નનો દિવસ જોષીની સલાહ પ્રમાણે નક્કી કરેલો હોય છે. તે દિવસ પહેલાં ચાર કે આઠ દહાડા અગાઉ ‘માંડવ-સરો’ કરે છે. એ ક્રિયા હિંદુઓના માંડવામૂરતના જેવી હોય છે. ઘર આગળ ખાડો ખોદી તેમાં સોનુરૂપું નાંખી આંખાની ડાળી રોપાવે છે. આ દિવસથી વરકન્યાને પીઠી ચોળવાનો રિવાજ હતો, તે હવે નીકળી ગયો છે.

લગ્નને દિવસે વરઘોડો નીકળતાં પહેલાં કન્યાનાં સગાં ને સ્નેહીઓ શક્તિ પ્રમાણે કીમતી પોશાક ને ઘરેણાં લઈ વરને ઘેર જાય છે. વરને તે આપી તેઓ પાછાં ફરે છે, એટલે વરઘોડો નીકળે છે. આગળ વાજું ને પાછળ સાજન

ને મોખરે વરરાજા ને મોખેદો ચાલે છે. વરના હાથમાં નાળીએર, કપાળે ચાંદલો, ને ગળામાં કૂલનો હાર હોય છે. એ રીતે વરઘોડો કન્યાને ઘેર જાય છે.

ત્યાં વરકન્યાને સામસામાં ખુરસી પર બેસાડે છે. તેમની વચ્ચે પડદો ધરે છે. તેમની આસપાસ એક બીજે પડદો રાખે છે ને તેના છેડાને બેવડી ગાંઠ બાંધે છે. પડદામાં વરકન્યા પાસે એકબીજાનો જમણો હાથ પકડાવે છે. મોખેદો પડદાની આસપાસ સાત વાર સુતર વિટાળે છે. વરકન્યાના ભેગા હાથ પર તેમજ તે ઉપરના કપડા પરની બેવડી ગાંઠ પર સાત આંટા લે છે. પછી એક તવા પર રાખેલા અગ્નિમાં ધૂપ નાંખે છે ને પડદો એકદમ નાંખી દે છે, એટલે વરકન્યા હાથમાં રખાવેલા ચોખા એકબીજા પર જલદી વધાવે છે ને ભેગાં થયેલાં સ્ત્રીપુરુષો હરખભેર તાળીથી તેમને વધાવી લે છે. બેમાંથી જે પહેલું ચોખા વધાવે છે તેનું ચલણ વધારે થશે એમ મનાય છે. પછી દસ્તુરે વરકન્યાને આશીર્વાદ દે છે. તે વખતે બંને બાજુ તરફનાં સગાંમાંનો કેઈક ચોખાની થાળી લઈ બિલો રહે છે ને તે લગ્નના સાક્ષી તરીકે કામ કરે છે.

મોખેદો માખાપને પૂછે છે કે તમને આ લગ્ન કબૂલ છે ? તેમની કબુલાત મળ્યા પછી તેઓ વરકન્યાને પૂછે છે કે તમે એકબીજા સાથે વચન પ્રમાણે વર્તવાને બંધાઓ છો ? તેઓ હા કહે છે એટલે દસ્તુરે આશીર્વાદ દે છે. છેવટે, વરકન્યા, તેમનાં માખાપ કે પાલકો, અને બંને પક્ષના મોખેદો લગ્નના પ્રમાણપત્ર પર સહી કરે છે ને તે લગ્નપત્ર પારસી લગ્ન નોંધનારા અમલદારની કચેરીમાં નોંધાય છે.

પાઠ ૬૪મો

ભોર

ગાય, બિલાડી, કુતરો, એવાં પ્રાણીના પાઠ તમે શીખી ગયાં છો. એવાં પ્રાણી પશુ કહેવાય છે. ચકલી, કબૂતર, ને પોપટ, તમે બધાંએ જોયાં છે. એ પંખી કહેવાય છે. પશુ ને પંખીમાં શો ફેર છે ?

પંખીને પાંખ હોય છે તેથી તે આકાશમાં બિડી શકે છે. પશુને પાંખ ન હોવાથી તે બિડી શકતાં નથી. પંખીને

શરીરે પીંછાં ને પશુને શરીરે વાળ હોય છે. પશુ બચ્ચાંને ધવરાવે છે. પંખી ઈંડાં મૂકી તેને સેવે છે.

મોરના જેવું સુંદર પંખી ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. તેને માથે ઘણી દેખાવડી કલગી હોય છે. તેની પાછળ પીંછાંનો લલકારેલો ગુચ્છો હોય છે. તે લીલા અને સોનેરી સુશોભિત રંગનો હોવાથી તેની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. એ ગુચ્છામાં રંગબેરંગી ‘આંખ’ જેવા ચાંદલા હોય છે, તે ઘણા દીપે છે. તેનું માથું ઘાતું નાનું ને પગ ટૂંકા હોય છે. તેને ચાર આંગળાં હોય છે ને મજબૂત નખ હોય છે; તે વડે તે જમીન ખોતરી માંહેથી જીવડાં કાઢી શકે છે.

મોર આનંદમાં આવે છે ત્યારે પીંછાં ઊંચાં કરી તેનો ફેલાવો કરે છે, તેને ‘કળા કરવી’ કહે છે. એ કળા કરી નાચે છે ત્યારે એનો દેખાવ ઘણા રમણીય થાય છે. તડકામાં એ કળાની શોભાનો પાર રહેતો નથી.

મોરની સ્ત્રીને ઢલ કહે છે. દેખાવમાં એ મોરથી બહુ ઉતરતી છે, તેથી બેનું બેડું શોભતું નથી.

મોર ને ઢલ જમીન પર દોડી શકે છે; પણ બહુ ઊંચાં ઊડી શકતાં નથી. ઝાડની ઊંચી ડાળી પર કે ઊંચાં મકાનોને છાપરે તેઓ આરામ લે છે.

આ પંખી અનાજના દાણા અને નાના જંતુઓ ખાઈને જીવે છે. જેમ મધમાખમાં નર આગસ્ટ ને માદા ઉઘોગી હોય છે, તેમ ઢલ જમીન પર અનાજના દાણા શોધે છે ત્યારે મોર મગફળ દેખાવ ધારણ કરી ફરતો ફરે છે.

पाठ ६५मो

वैदर्भि वनमां बलबले.

राग रामग्री

वैदर्भि वनमां बलबले, अंधारी रात;
 भामनि भय पामी घणुं, एकलडी जात; वैदर्भि० १
 रसनाये नाम दे नळतणुं, जाप जपती जाय;
 शुद्ध नथी रे शरीरनी, भांगे कांटा पाय; वैदर्भि० २
 रोई रोई राती आंखडी, खुटथुं आंसुनुं नीर;
 नयणे धारा बे झरे, वहे छे रुधीर; वैदर्भि० ३
 होंडंती ते आखडे, बागे पायमां ठेश;
 चालंती उभी रहे, भराय कांटांमां केश; वैदर्भि० ४
 अंगे उझरडा घणा, झरे शोणितधार;
 ओ नळ ओ नळ बोलती, बिजो नहीं विचार; वैदर्भि० ५
 अथडाये वृक्ष अंगथुं, मूके कांटांमां पाय;
 शुद्ध नथी रे शरारनी, भजती नळराय; वैदर्भि० ६
 दिवसरयणी मीछे नहीं, एवुं घाडुं अरण्य;
 दमयंती भूळी पडी, द्हाडा थया छे त्रण्य; वैदर्भि० ७
 अक्ष उदक नहावुं नहीं, बेसवुं न शयन;
 त्रण्य दिवस एम वही गया, भमती ते धन; वैदर्भि० ८

बलण

भमतां वन नृपभामनी, त्रण्य दिवस गया वही;
 बाट घाट के गाम ठाम, प्रेमदा कांई पामी नहीं.
 प्रेमानंद

પાઠ ૬૬મો

ઝાડનાં ફૂલ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—મૂળ, થડ, ને પાંદડાં એ ઝાડના અવયવ છે, એ તમે શીખી ગયાં છો. ઝાડના જીવન ને વિકાસને માટે એ ત્રણે અવયવ જરૂરના છે અને એ બે કામ કરે છે તે છોડના હિતને માટે કરે છે. પરંતુ એમાંના એકે અવયવ નવા છોડ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરતો નથી. જીઓ, મારા હાથમાં આ કૂલો છે. એ શા કામનાં છે ?

છોકરાં—સાહેબ, એને આપણે સૂંધીએ છીએ.

શિક્ષક—ખરે. ફૂલ છોડને પોષણ આપે છે. એનું કામ નવો છોડ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. ફૂલ એ છોડનો સુંદરમાં સુંદર ભાગ છે. એ છોડનું ભૂષણ છે. આપણને ફૂલ ઘણાં પ્યારાં છે. કુદરતની એ ખલિહારી છે. જીઓ, એના રંગ કેવા વિચિત્ર છે ! એની વાસ કેવી પુશખોદાર છે ! આપણી નાકની ઇન્દ્રિય એથી કેવી તર થાય છે ! હિંદુઓ ફૂલને પૂજામાં વાપરે છે. પારસીઓ નદીને ચઢાવે છે; મુસલમાનો કબર પર મૂકે છે. ફૂલનો બીજો કોઈ ઉપયોગ તમે જાણો છો ?

છોકરાં—હા, જી. ફૂલની કલગી ને ગોટા બને છે, તે શુભ પ્રસંગે આવકાર દેવામાં વપરાય છે.

શિક્ષક—ખરાખર. આપણે ફૂલના હાર ગળામાં ઘાલીએ છીએ. સ્ત્રીઓ માથામાં ફૂલનાં ગજરાં પહેરે છે. લક્ષ્મી દિવસોમાં શુભાખજળ ને અત્તરોનો ઉપયોગ થતો તમે જોયો છે ?

છોકરાં—હા, જી. શુભાખજળનીમાંથી શુભાખજળ છાંટવામાં આવે છે ને અત્તરદાનીમાંથી અત્તર અપાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. શુભાખનાં ફૂલમાંથી શુભાખજળ ને અત્તર બને છે. મોગરાનાં ફૂલમાંથી મોગરાતું અત્તર થાય છે ને ઘાસમાંથી પણ અત્તર કઢાય છે. એ અત્તરો મીઠી સુગંધ આપે છે. સુગંધ અને રંગની ખુબીને માટે ફૂલો બધાંનેજ ખ્યારાં લાગે છે. ઘરના આંગણામાં લોકો ફૂલના છોડ વાવે છે; અને જેમનાં ઘરને આંગણું નથી હોતું તેઓ કુંડામાં નાના છોડ વાવે છે. આ ફૂલોનો રંગ ને આકાર તપાસો. કેવા લાગે છે ?

છોકરાં—સાહેબ, રંગ જુદા જુદા છે. આકાર પણ જુદા જુદા છે.

શિક્ષક—ખરે. કેટલાંક ફૂલ ખ્યાલાના આકારનાં છે; કેટલાંક પતંગીઆં જેવાં; કેટલાંક ઘંટ જેવાં; એમ તરેહવાર આકારનાં છે. રંગ પણ વિચિત્ર છે. આ એકજ ફૂલમાં કેટલા રંગ છે !

પાઠ ૬૭મો

ઝારનાં ફૂલ, ભાગ રજો

શિક્ષક—કાલે આપણે ફૂલ વિષે કેટલીક વાત કરી. આજ એની ટેવ વિષે વિચારીએ. તમે કમળનાં ફૂલ જોયાં છે? એ ક્યાં ઊગે છે?

છગન—હા, જી. કમળનાં ફૂલ તળાવમાં ઊગે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. એ ઘણું સુંદર ફૂલ છે. એને ઘણું પાંદડાં હોય છે. એ શતપત્ર (સો પાંદડાંવાળું) કહેવાય છે. એ એવું ગોળ ને સુંદર છે કે સુંદર મુખને આપણે કમળના જેવું કહીએ છીએ. એ ખીલે છે ત્યારે ઘણું રમણીય લાગે છે. લાંબી, સુંદર આંખને આપણે કમળના જેવી આંખ કહીએ છીએ. કેટલાંક કમળનાં ફૂલ સફેદ રંગનાં, કેટલાંક રાતા રંગનાં, ને કેટલાંક આસમાની રંગનાં હોય છે. કેટલાંક કમળ સૂર્ય ઊગે છે ત્યારે ખીલે છે ને સાંજે ખિડાઈ જાય છે. એને સૂર્યકમળ કહે છે. કેટલાંક કમળ ચંદ્ર ઊગે છે ત્યારે ખીલે છે ને ચંદ્ર આથમે છે ત્યારે ખિડાઈ જાય છે, એ ચંદ્રકમળ કહેવાય છે. કેટલાંક ફૂલ અમુક વખતેજ સવારે, બપોરે, પાછલે પહોરે કે સાંજે-ખીલે છે. સૂર્યમૂખી બપોરે ખીલે છે. એકજ ક્યારામાં જુદે જુદે કલાકે ખીલતાં ફૂલ કમવાર રોખ્યાં હોય તો તેનો વિકાસ જોઈ આપણે વખત કહી શકીએ.

તમે મધમાખનો પાઠ શીખ્યાં છો, એ શું કરે છે?

શકરાં—સાહેબ, એ બધાં કૂલોમાંથી રસ લઈ મધ બનાવે છે.
 શેક્ષક—હા, ઘણા જંતુઓ કૂલના રસ પર જીવે છે. મધમાખ
 જેવા જંતુ એક કૂલની રજ બીજા કૂલ પર લઈ
 જાય છે. આથી એજ કૂલની રજથી બી પોષાય છે
 તેના કરતાં આ નવી રજથી બી વધારે પોષાય
 છે. પવન પણ કૂલની રજ પસરાવે છે ને બીજને
 વધારે પોષે છે. કૂલ કરમાઈ જાય છે ત્યારે ઝાડ
 મરી જાય છે ?

શકરાં—ના, સાહેબ.

શેક્ષક—બરાબર. આપણે બીજ રોપીએ ત્યારે ઝાડ ઊગે
 છે. એ બીજ કૂલમાં રહેલું છે. આપણે છોડ
 ઉપરથી રોજ બધાં કૂલ ચૂંટી લઈએ ને એકે કૂલ
 રહેવા ન દઈએ તો ફળ થાય નહિ. આ રીતે બીજ
 નાશ પામવાથી નવો છોડ થાય નહિ.

જેમ પાંદડાંથી ઝાડ ઓળખાય છે, તેમ કૂલથી
 પણ ઓળખાય છે. કૂલની પાંખડી તપાસો. ઝાડનાં
 પાંદડામાં ને એમાં શો ફેર છે ?

શકરાં—પાંખડી તો ઘણી સુંવાળી છે.

શેક્ષક—બરી વાત. પાંખડી પાંદડાં જેવી કઠણ નથી. એ
 સુંવાળી, પોચી, ને પાતળી છે. બધી પાંખડી સરખી
 નથી હોતી. એના રંગ અને આકારમાં ફેર હોય છે.
 જુઓ, એમાં આ ઝીણા રેસા છે તે કેશર કહેવાય
 છે. એને છેડે બોરીઆં જેવું ગોળ છે, તેમાં કૂલની
 રજ રહેલી છે.

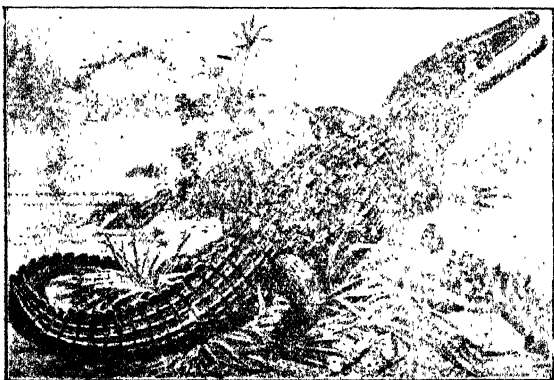
કૂલની પાંખડી પર આ લીલું લીલું શું છે ?

છોકરાં—સાહેબ, એ એના ઢાંકણ જેવું દેખાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત છે. કુદરતની કેવી ખુબી છે ! હાથમાં લઈએ તો ચિમળાઈ જાય એવી નાબુક પાંખડીનું પ્રભુએ કેવું સુંદર રીતે રક્ષણ કર્યું છે ! એ ઢાંકણને વળા કહે છે.

પાઠ ૬૮મો

મગર, ભાગ ૧લો

માછલાંની પેઠે મગર જળમાં રહે છે અને ઇંડાં મૂકે છે; પણ તે માછલું નથી. માછલાંને એક ખાસ ઇંદ્રિય હોય છે, તેથી તે જળમાં શ્વાસ લઈ શકે છે. એ ઇંદ્રિયને ચૂંઈ કહે છે. માછલાં જમીન પર જીવી શકતાં નથી. મગર

જમીન પર રહી શકે છે અને પાણીની અંદર શ્વાસ લઈ શકતો. નથી. એક જાતનાં પેટ ઘસડીને ચાલનારાં પ્રાણી થાય છે તે વર્ગમાં મગર આવે છે ને તે વર્ગમાં એ મોટામાં મોટું અને ઘણું બિહામણું પ્રાણી છે.

સાધારણ રીતે મગર પંદરસોળ ફૂટ લાંબા હોય છે; પણ કેટલાક મગર ત્રીસ ફૂટ લગણુ લાંબા હોય છે. મગરની ચામડી ઘણી જાડી ને લિલાશ પડતા રંગની હોય છે અને તેમાં કાળાં ધાનાં હોય છે. એની પીઠ પરની ને શરીરના ઉપલા ભાગની ચામડી એવી તો કઠણ હોય છે કે જોરથી નાંખેલો ખાવો પણ તેમાં પેસી શકતો નથી અને પંદુકની ગોળી પણ, તેની આંખ પર કે પાસા પર ન પડે તો, તેને વીંધી શકતી નથી. એ ચામડી શિકારીથી એનું રક્ષણ કરે છે. શરીરના નીચલા ભાગની ચામડી કઠક પોચી હોય છે.

મગરનો આકાર ઘણો ઊંડોળ હોય છે. એનું શરીર ચપટું ને સાંકડું હોય છે અને મોં ને પૂંછડી તરફ તે સાંકડું થતું થતું અણીદાર થાય છે. એનું માથું મોટું, પગ ટૂંકા, અને પૂંછડી લાંબી ને અણીદાર હોય છે. એની ગરદન જાડી હોય છે અને મોં બહુ મોટું હોય છે. એનાં જેવાં મોટાં ને પહોળાં જડખાં ભાગ્યેજ કોઈ પ્રાણીનાં હશે. બીજાં પ્રાણીની પેઠે એના શરીરને છેડે પૂંછડીનું બુદ્ધ અંગ હોતું નથી. એનું લાંબું શરીર સાંકડું સાંકડું થતું જાય છે ને છેવટે પૂંછડીનો આકાર ધારણ કરે છે.

પ્રાણીઓનો શિકાર કરવાની એની રીત બીજાં પ્રાણીઓની રીત કરતાં બુદ્ધિજ છે. એ પાણીમાં પડ્યો હોય છે ત્યારે કાંકડાના કકડા જેવે દેખાય છે, તેથી હરણના જેવી ચપલ

નજર પણ એનાથી છેતરાય છે. પણ એ જેવો સુસ્ત પડેલો દેખાય છે તેવો એ સુસ્ત નથી. શિકારને જોઈને એ પાણીમાં ડૂબકી મારે છે ને શિકારની પાસે જઈ તેને પોતાની જોરાવર પૂંછડીથી પાણીમાં પછાડી મારી નાંખે છે

પાઠ ૬૯મો

મગર, ભાગ રજો

મગર બહુ ઝડપથી તરી શકે છે, તેથી તે સહેલથી માછલાં પકડી શકે છે. એ તેનો મુખ્ય ખોરાક છે; પણ ઘોડો, બળદ, કે માણસ પણ તેના સપાટામાં આવે તો તેને તે છોડતો નથી.

સૂકી જમીન પર તેને ચઢેન પડતું નથી. તેના ટૂંકા ને નબળા પગને તેનું ભારે શરીર ખેંચતું અઘરું પડે છે. પણ પેટ ઘસડીને તે સપાટાખંધ સીધો ચાલી શકે છે. તેને ફરવું અઘરું પડે છે; પણ પાણી છોડી કિનારા પર તે ભાગ્યેજ આવે છે.

લગભગ બધાં પેટ ઘસડી ચાલનારાં પ્રાણીની પેઠે મગરી રેતીમાં ઇંડાં મૂકે છે અને ત્યાં સૂરજના તડકામાં સેવવાને રાખે છે. નાળીઆને એ ઇંડાં બહુ ભાવે છે, તેથી તે જમીન ખોદીને એને શોધી કાઢી ખાઈ જાય છે. આથી મગરની ઉત્પત્તિ બહુ વધતી અટકે છે.

ગરમ પ્રદેશમાં લગભગ બધી નદીમાં જુદી જુદી જાતના મગર હોય છે. અજમેરમાં પુષ્કરના તળાવમાં બહુ મગર છે. કોઈ જાણીતા માણસની મદદ વગર ત્યાં નહોઈ શકાતું નથી. ગંગા નદીમાં પણ મગરની વસ્તી છે.

ગરમ દેશમાં નદીનું પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે એમાંથી આવે ત્યાંસુધી મગર કાઢવમાં કે રેતીમાં ફટાઈ પડે છે.

એક વિચિત્ર વાત એવી વર્ણવાયેલી છે કે આવે સ્થળે એક માણસે ઝૂંપડું બાંધ્યું. તેણે ભાંયતળીએ ચૂલો સળગાવ્યો. મગરની પીઠ જ્યાં દટાએલી હતી તેના ઉપલા ભાગની જમીન પર તે ચૂલો હોવાથી મગરને ખૂબ ગરમી લાગી. ધીમે ધીમે તે ગરમી વધતી જવાથી તેનાથી તે સહન ન થઈ શકી, એટલે તેણે ખૂબ જોર કરી નદી તરફ ધસારો કર્યો. આથી મોટો ભયંકર અવાજ થયો, તે ઝૂંપડું પડી ગયું, ને તે માણસ કચરામાં દટાઈ મૂઓ.

પાઠ ૭૦મે

વરસાદ અને ઝાકળ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—આપણે વાડકી પાણીથી ભરીને ચૂલા પર મૂકીએ ને કલાકેક રહીને જોઈએ તો શું માલમ પડશે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણી સુકાઈ ગયેલું જણાશે.

મહંમદ—સાહેબ, પાણીની વરાળ થઈ હવામાં જતી રહેશે.

શિક્ષક—શાબાશ. લુગડાં ઘોઈને સુકાવા નાંખીએ છીએ.

થોડી વાર રહીને તે કેરાંકદ થઈ જાય છે. એમાંનું પાણી ક્યાં ગયું ? વરસાદ વરસ્યા પછી થોડી વારે રસ્તા સુકાઈ જાય છે. પાણી ક્યાં ગયું ?

છોકરાં—સાહેબ, વરાળરૂપે હવામાં ગયું.

શિક્ષક—પાણીને તો ચૂલાની ગરમી લાગી, તેથી તેની વરાળ થઈ; ભીનાં લુગડાંને શેની ગરમી લાગી ?

વરહરિ—સાહેબ, સૂરજની.

શિક્ષક—ત્યારે રાતે ભીનાં લુગડાં સુકાતાં નથી ?

વલીન—સાહેબ, સુકાય છે. રાતે પણ ગરમી હોય છે; દહાડા કરતાં એણી હોય છે, તેથી રાતે સુકાતાં વાર લાગે છે.

શિક્ષક—પાણીની પેઠે હવા છિદ્રાળુ છે. સૂકી હવા ભૂખ્યા માણસના જેવી છે. એનાં છિદ્રને પાણીની જરૂર છે, તેથી સૂકી હવામાં-શિયાળામાં ને ઉનાળામાં-લુગડાં તરત સુકાઈ જાય છે; ભીની હવામાં સુકાતાં વાર લાગે છે.

તમે ચાહેલાની દેવતા પર મૂકો છો ત્યારે તેમાંનું પાણી ઉકળી તેમાંથી વરાળ નીકળે છે તે તમે જોઈ છે. એ વરાળનું શું થાય છે ?

છોકરાં—સાહેબ, વરાળ જાયે હવામાં જાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. આપણે પાણી રેડીએ છીએ ત્યારે તે ભાંય પર પડે છે; કેમકે હવા કરતાં પાણી ભારે છે. પણ વરાળ હવા કરતાં હલકી છે, તેથી તે જાયી જાય છે. જેમ ચાહેલાનીના પાણીની, ભીનાં લુગડાંના ને રસ્તા પરના પાણીની વરાળ થઈ તે જાયે ચઢે છે, તેમ નદી, નાળાં, ને દરિયામાં સૂર્યની ગરમીથી હમેશ પાણીની વરાળ થયા કરે છે ને તે વરાળ હવાથી હલકી હોવાથી જાયે ચઢ્યા કરે છે. એ વરાળનું પાણી થાય ત્યાંસુધી એ વરાળના રૂપમાં જ રહે છે.

પાઠ ૭૧મો

વરસાદ અને ઝાકળ, ભાગ રજો

શિક્ષક—કાલે તમે શીખી ગયાં કે સૂર્યની ગરમીથી સમુદ્રના પાણીની વરાળ થઈ તે જાયે ચઢે છે અને તેનું પાણી થાય ત્યાંસુધી તે વરાળના રૂપમાં રહે છે. જોકે, એ વરાળનું પાણી ગરમીથી થશે કે ઠંડકથી ?

તુલસીદાસ—સાહેબ, ગરમીથી તો પાણીની વરાળ થઈ, તો ગરમીથી વરાળનું પાણી નજ થાય.

શિક્ષક—ખરી વાત. હંડકથી વરાળનું પાણી થશે. હંડક ગરમીથી ઉલટું કામ કરે છે; માટે હંડી હવામાં વરાળ જવાથી વરાળનું પાણી થશે. લોકો હવા ખાવા પહાડ પર શા માટે જાય છે તે તમે જાણો છો ?

નવનીત—હા, જી. પહાડ પરની હવા હંડી હોય છે તેથી.

શિક્ષક—ખરાખર. ઊની હવા જેમ જેમ પૃથ્વીથી દૂર જાય છે, તેમ તેમ હંડી થાય છે. ઉનાળામાં પણ ઊંચા ડુંગરને મથાળે સજ્જત ટાઢ હોય છે. ગરમ હવા વરાળને લઈ એટલે ઊંચે જાય છે ત્યારે હંડકથી હવાનું પાણી થઈ જાય છે અને પાણીનાં વાદળાં બને છે. આપણે જોઈએ છીએ એવાં વાદળાં આપણી ઉપર દસેક માઈલ ઊંચાં હોય છે. જે પાણીનાં ગિદુનાં તે બનેલાં છે તે મોટાં થાય છે ત્યારે વાદળાં પૃથ્વીની પાસે આવે છે ને પાણી જમીન પર પડે છે, તેનું નામ વરસાદ.

કેટલીક વાર વરસાદનાં ફેરાં ઘણી હંડી હવામાં થઈને આવે છે, તેથી ઠરીને તેના ઝીણા ખરફના કકડા જેવા બંધાય છે, તે પૃથ્વી પર પડે છે. તેને કરાંનો વરસાદ કહે છે.

તમે કેટલીક વાર સવારે ફરવા જાઓ છો ત્યારે ઝાડનાં પાંદડાં પર મોતીના દાણા જેવાં ચળકતાં ટીપાં દેખો છો; એ શું છે ?

સંબીન—સાહેબ, એ ઝાકળનાં ટીપાં છે.

શિક્ષક—ભરાબર. સૂર્ય આથમે છે એટલે પૃથ્વી પરની
ગરમી ઓછી થતી જાય છે. ઘાસ ને પાંદડાં જેવા
પાતળા પદાર્થો જલદી ઠંડા થાય છે. હવામાં વરાળ
રહેલી છે તે ઠંડાં પાંદડાં ને ઘાસને અડકે છે
એટલે ઠંડકથી તેનું પાણી થાય છે. એ પાણી
પાંદડાં પર ને ઘાસમાં દેખાય છે. એનું નામ ઝાકળ.

પાઠ ૭૨મો

કાચબોકાચબી

પદ

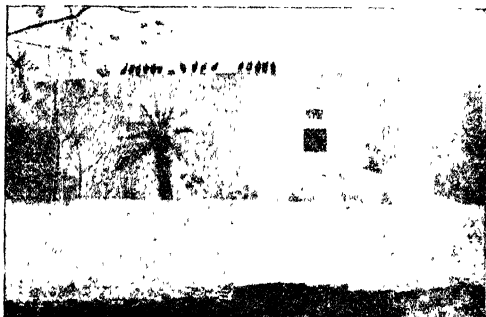
एक काचबो ने एक काचबी, सायरमां रहेतां जी,
दर्शनकारण बहार निकळियां, राखीने विश्वास;
आवंतां नजरे भाळ्यां रे, झाळीने बांधी मार्यी रे. १
काचबो कहे छे काचबीने, तुं धारण राखनी धीर,
आपणने उगारशे व्हाळो, जुगते जादववीर;
चिंता छोडी शरणे आवोरे, मरवा तने नहि दे मा'वो रे. २
बारे बारे तुंने बारती'ती कंथ, मारूं न मान्युं कहेण,
काळ आव्यो कोण राखशे, तमे नीचां शुं ढाळो नेण;
क्यां गयो तारो शारंगपाणी, माथे आवी मोतनिशानी रे. ३
अबळाने इतबार न आवे, कोटि करोने उपाय,
कहुं न माने कोइनुं रे, ए तो गाणुं पोतानुं गाय;
इवी विश्वासनी बो'णी, अंते तारी बुद्धि पोणी. ४

કાચબો કહે છે ક્યાં ગયો તારો, રાखणहारो राम,
 हरि नहीं केना हाथमां रे, तमे थुं बोलो छो स्वाम;
 मारवा टाणे मति मुझाणी रे, ब्रूया पछी झालवुं ताणी रे. ५
 त्रिकमजी त्रण लोकमां मारे, तारो छे इतबार,
 अटक पढी हरि आवजो, मारा आतमना उद्धार;
 छोगाळा वात छे छेली रे, थाजो बळताना बेली रे. ६
 काचबी कहे छे कोण उगारे, जातो रह्यो जगदीश,
 चारे दिशाथी सळगावी मूक्यां, ओर्यां वीचोवीच;
 जेनो विश्वास तारे रे, तेनो इतबार नहि मारे रे. ७
 बळती होय तो वेसनी मारी, पीठ पर राखुं प्राण,
 निंदा न करमारा नाथनी, मने लागे छे भालानां बाण;
 व्हालो મારો આવશે વારુ રે, આપણને ડગારવા સારુ રે. ૮
 કાચબી કહે કરતાર ન આવ્યો, આપણો આવ્યો અંત,
 हरि नहीं कोना हाथमां, तमे थुं बांध्या तंत;
 आमांथी जो उगरिये रे, पाणी बहार पग न भरिये रे. ९
 विट्ठलजी मारे वारे चढजो, शामळा करजो सार,
 अंत समे नहीं आवशो तो, कोनी करशो वार;
 हरि मारी हांसी थाशे रे, प्रभु तारी पतीत जाशे रे. १०
 केशवजीए करुणा करी, मोकल्या मेघ मलार,
 बळતાંમાંથી વારણે કાઢ્યાં કાચબાંને કિરતાર;
 भोजळ कहे भरुंसो जेने रे, त्रिकमजी तारशे तेने रे. ११

પાઠ ૭૩મો

પારસી દોખમું

હિંદુ લોકની પેઠે પારસીઓ પોતાનાં શબને બાળતા નથી કે મુસલમાન લોકની પેઠે દાટતા નથી.

તેઓ અગ્નિને પવિત્ર માને છે, તેથી શબને બાળે તો અગ્નિ અપવિત્ર થાય એમ તેઓ સમજે છે. તેમજ જમીનની અંદર દાટવાથી હવા બગડે, તેથી શબનો જલદી નિકાલ કરવા માટે તેઓ વસ્તીથી દૂર એક જુદું મકાન બાંધે છે, તેને દોખમું કહે છે. એની અંદરના ભાગમાં એક મોટો કુવો ખોદેલો હોય છે. તેનું મથાળું ઉઘાડું હોય છે. ઉપર ગોળ આકારની જાળી હોય છે, તેમાં ત્રણ ભાગ કરેલા હોય છે. એકમાં પુરુષનું, બીજામાં સ્ત્રીનું ને ત્રીજામાં છોકરાંનું શબ મૂકવાની ગોઠવણ હોય છે. તે શબને ખુલ્લું મૂકે છે એટલે ગીધ પક્ષીઓ તેનો નિકાલ કરે છે.

મરનારની છેલ્લી ઘડી બહુજ પાસે આવે છે અને તેના જીવવાની આશા બિલકુલ રહેતી નથી ત્યારે તેને નવડાવી સફેદ કપડાં પહેરાવે છે. તેની પાસે મોખેદ કે દસ્તુર ખુદાની બંદગી કરે છે. તેની પાસે સુખડલોખાન બાળવામાં આવે છે.

જીવ ગયા પછી શબને સફેદ કપડાંથી નિટાળી જમીન પર એક કે વધારે પથર મૂકે છે ને પાસે દીવો બાળે છે. સ્ત્રીઓ પાસે જમીન પર ને પુરુષો ચોટલા પર બેસે છે. રાત્રે મરણ થાય તો સવાર સુધી શબને ઘરમાં રહેવા દે છે. દિવસે મરણ થયું હોય તો ચારપાંચ કલાકમાં ત્યાં સગાંસ્નેહી એકઠાં થાય છે.

શબને લોખંડની ઘેચાન પર મૂકે છે. ઉપાડનારા ખાસ પારસી હોય છે. ઘેચાન પર મૂકતી વખતે બે મોખેદો ઘે સારે છે અથવા ઘેસારાયું ભણે છે. તેનો સાર એવો છે કે સંસાર દ્વણિક છે, માટે સર્વેએ હમેશ નીતિમાં રહેવું પછી તેઓ ઘેચાન ખલા પર મૂકી દોખમામાં લઈ જાય છે.

મરનારનાં સગાંસંબંધી અને અધ્યારૂઓ બળેની હારમાં રૂમાલોથી એકબીજાને પકડી ગંભીર રીતે શબની પાછળ જાય છે. ત્યાં ગયા પછી દોખમાના દરવાજાથી થોડેક છેટે ઘેચાન જમીન પર મૂકવામાં આવે છે. સ્નેહીઓ ને સગાં શબને છેલ્લું નમન કરે છે. પછી ઘેચાન દોખમામાં લઈ જઈ, શબને છૂટું કરી અંદરના ભાગમાં મૂકવામાં આવે છે.

પારસી ધર્મ પ્રમાણે મરનારનો રૂહ તેના મુચ્ચા પછી ત્રણ દિવસ સંસારમાં રહે છે, પછી તે પરલોકમાં જાય છે. તેથી શબને સુવાડયું હોય છે ત્યાં મોખેદો ત્રણ દિવસ સુખડ હોમે છે ને બંદગી ભણે છે. ત્રીજે દહાડે પાછલે પહોરે કે

આથે દહાડે સવાર પહેલાં મરનારનાં સગાંસંબંધીની આગળ ઘેર કે અગિયારીમાં મરનારના કલ્યાણને માટે ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ત્રીજો દિવસ ઉઠમણનો દિવસ કહેવાય છે. તે દિવસે સગાંસંબંધીઓ મરનારનાં ઘરનાં માણસોને દિલાસો આપવા તેને ઘેર ભેગાં થાય છે અને ઘરનાં માણસ મરનારની પાછળ શક્તિ પ્રમાણે સખાવત બહાર કરે છે.

આથે દિવસે મોખેદોને જમાડવામાં આવે છે. દશાને દહાડે તેમજ મરણના વર્ષમાં દર મહીને અને દર વર્ષે મરણની તિથિએ મરનારના કલ્યાણને માટે ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૪મો

રીંછ

રીંછ જંગલી પ્રાણી છે. છતાં, એને કેળવી શકાય છે. કાળા રંગના રીંછને મદારી સાથે ફરતું કદાચ તમે જોયું હશે. મદારી એને નચાવી શકે છે, પાછલા પગ પર ચલાવી શકે છે, અને પંજમાં લાકડી આપી કુદાવી શકે છે.

કેટલાક બાગમાં જંગલી જાનવર રાખવામાં આવે છે. તેવા બાગમાં કાળા રીંછને માટે ખાડો હોય છે. તે ખાડાની વચમાં ભુંભું સીધું લાકડું દાટેલું હોય છે. રીંછને ચઢતર કરવું ગમે છે. એને આનંદ પડે તેટલા માટે એવું લાકડું દાટવામાં આવેલું છે.

રીંછ ઝાડ પર ચઢી શકે છે. વગડામાં રીંછ કેઈ માણસની પાછળ પડ્યું હોય તો ઝાડ પર ચઢ્યાથી તે પોતાનો બચાવ કરી શકતો નથી. મરી ગએલા માણસને રીંછ

છેડતું નથી. તે જેની પાછળ પડ્યું હોય તે માણસ હાથ્યાચાથ્યા વગર જમીન પર પડી રહે તો ઘણું કરીને તે બચી શકે છે.

રીંછને માંસ કરતાં વનસ્પતિ વધારે ભાવે છે. જંગલમાં મધ ક્યાં છે તે વાસથી એ પારખી શકે છે. પછી એ ત્યાં જાય તે. જે જાડ પર મધ હોય તે પર એ ચઢી જાય છે ને પછી મધપુડાને પૂરોપૂરો ચૂસી લઈ ધરાય છે.

ઘણા ઠંડા મુલકમાં શિયાળો આવે ત્યારે રીંછ કોઈ ઘાડા જાડની નીચે બપોલ કરી, પાંદડાં ને ડાળીઓની પથારીમાં ભરાઈ રહે છે; તેથી તેને ટાઢ વાતી નથી. આખો શિયાળો તે ત્યાં જીવમાં કાઢે છે ને પછી વસંત ઋતુ આવે એટલે જાગે છે. આવી રીતે જાગે છે ત્યારે તે બહુજ ભુખાળું થઈ જાય છે ને ઘણુંજ ભયંકર બને છે.

તમને વિચિત્ર લાગશે કે ખાધા વિના રીંછ દિવસો સુધી શિયાળામાં કેમ રહી શકે ? એ શું કંઈજ ખાતું નથી ?

ના, તેમ નથી. એ તે વખતે પોતાના શરીરની ચરખી પર
 હવે છે. જે લોકો ઉપવાસ કરે છે તે પણ પોતાના શરીરની
 ચરખી પરજ હવે છે. રીંછના શરીરમાં ચરખી ઘણી હોય
 છે, તેથી તે ઘણો વખત ખાધા વિના જીવી શકે છે.

રીંછ ઘણું બેડોળ જનવર છે. વાઘ, સિંહ, ખિલાડી,
 કુતરા જેવાં પ્રાણી પોતાની આંગળી પર ભાર મૂકી ચાલે
 છે, ત્યારે રીંછ પોતાનાં પગનાં તળીયાં પર ભાર મૂકી ચાલે
 છે; તેથી એની ચાલ કઠંગી થાય છે.

રીંછ સફેદ રંગનાં પણ હોય છે. સફેદ રીંછ ઘણાજ
 ઠંડા દેશમાં વસે છે. આ રીંછ બીજા રીંછ કરતાં ઘણાં
 વધારે જંગલી હોય છે. દરેક પ્રાણી પર તેઓ હુમલો કરે
 છે ને કોઈથી તે ડરતાં નથી. રીંછના આખા શરીર પર
 પુષ્કળ વાળ હોય છે.

પાઠ ૭૫મો

ફળ અને બીજ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—તમે ફૂલ વિષે શીખી ગયાં છો. ફૂલનો શો
 ઉપયોગ છે. ?

છોકરાં—સાહેબ, એમાં છોડનું બીજ રહેલું છે, તે નવા
 છોડ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં આવે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. ફળમાં ઝાડનું બીજ રહેલું છે. જ્યારે
 ફૂલ કરમાઈને ભાંય પર ખરી પડે છે ત્યારે ફૂલની
 દાંડીને છોડે ફળ દેખાય છે. બીજ પૂરેપૂરું પાકું થાય
 છે એટલે ફૂલનું ફળ થાય છે ને ફૂલનો બાકીનો

નકામો ભાગ જમીન પર ખરી પડે છે. તમને ક્ષણ ભાવે છે ?

છોકરાં—હા, જી, એ ઘણાં મીઠાં ને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

શિક્ષક—ખરૂં. પાકાં હોય છે ત્યારે એ ખાવાથી આપણું લોહી સ્વચ્છ થાય છે ને તબીબતને લાભ થાય છે. પાકાં ક્ષણ તાજાં ને સ્વાદિષ્ટ હોય છે; પણ કાચાં શરીરને નુકસાન કરે છે. કેટલાંક રસવાળાં હોય છે ને કેટલાંક રસ વિનાનાં હોય છે. તમને કયાં ભાવે છે ?

છોકરાં—સાહેબ, રસ વિનાનાં ક્ષણ કયાં ?

શિક્ષક—તમારો સવાલ ઠીક છે. સાધારણ રીતે આપણે રસથી ભરેલાંનેજ ક્ષણ કહીએ છીએ. પણ, ખરૂં જોતાં, જેમાં બી રહ્યું છે તે ક્ષણ. ક્ષણ એટલે બીજપાત્ર. ક્ષણમાં બધી જાતનાં બીજપાત્ર આવે છે. તમે ક્ષણનો બધો ભાગ ખાઈ જાઓ છો કે *કેઈ ભાગ કાઢી નાંખો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, આપણે ઉપરની છાલ કાઢી નાંખીએ છીએ અને અંદર ઠળીઓ કે ગોટલો હોય તે તે પણ કાઢી નાંખીએ છીએ ને માંહેનો ગર ખાઈએ છીએ.

શિક્ષક—ખરી વાત. કેરી, દરાખ, આલુ, ખોર, બાંબુ, વગેરે કેટલાંક ક્ષણને ઠળીઆ હોય છે. એ ઠળીઆમાં એ છાડનાં બીજ રહેલાં છે. ઠળીઆવાળાં, ક્ષણ ઠળીઆ વગરનાં ક્ષણ જેવાં તંદુરસ્તીને લાભકારક નથી. તમે નારંગી, લીંબુ, ને દરાખનાં બી જોયાં છે ?

છોકરાં—સાહેબ, ક્ષણની અંદરજ તે હોવાં બેઈએ.

શિક્ષક—ખરૂં. તમે જાણો છો કે નારંગી ને લીંબુને બહી, ખરખહી, પીળી છાલ હોય છે. એમાં પીરીઓ

રસની ભરેલી હોય છે. એનાં બી ઘોળાં છે ને તે ફળની વચ્ચે રહેલાં છે. લીંબુનો શરબત બનાવાય છે. લીંબુનો રસ તાવમાં ગુણકારક છે. એ ફળ ભૂખ ઉઘાડે છે ને ખોરાક પચાવે છે. દરાખના ઝુમખા થાય છે. એની અંદરના નાના ઠળીઆમાં બીજ રહેલું છે. તમે આલુનું બીજ જોયું છે ?

મગન—હા, સાહેબ. આલુમાંહેથી ઠળીઓ નીકળે છે. એ ઠળીઓ ફેડીએ એટલે એમાંથી બદામ નીકળે છે. એ ખવાય છે ને એજ એનું બીજ છે.

શિક્ષક—ખરાબર. એ કોપરા જેવું છે. હવે સૂકાં ફળ વિષે આપણે વાત કરીએ. રાંધીને ખવાય એવાં સૂકાં ફળ તમે જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, પાપડી એ એવું ફળ લાગે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. બધાં કઠોળ ને અનાજ એવાં ફળ છે. વાલ, વટાણા, ચોળા, વગેરેને આપણે કઠોળ કહીએ છીએ. એને પાપડી કે શીંગ આવે છે. આપણે વાલની ઉપલી છાલ કાઢી નાંખી તપાસીશું તો તેમાંથી એ દાળ છૂટી પડશે. બધાં કઠોળમાં એવી એ દાળ હોય છે. એ એ અડધીઆંની વચ્ચે એનું બી રહેલું છે. એમાંથી ફણુગો ફૂટે છે. કઠોળ બહુ પુષ્ટિકારક છે.

પાઠ ૭૬મો

ફળ અને બીજ, ભાગ રજો

શિક્ષક—જ્યાં પાઠમાં તમે કઠોળ વિષે શીખી ગયાં. ચર્હ, બાજરી, બજ, વગેરે પણ સૂકાં ફળ છે. કઠોળની

પેઠે એને બે દાળ ને ફાડ નથી હોતી. એ અનાજ કણસલાંમાં કે ડુંડાંમાં થાય છે. કણસલાંમાં ફૂલને બીજપાત્ર પાતળું હોય છે ને તે બીજની આખી સપાટીને વળગેલું હોય છે. બી વવાય છે ત્યારે એ છોડું કાઢી નંખાતું નથી. કણસલાંમાંથી જેવું અનાજ મળે છે તેવુંજ વવાય છે.

નાળીએર તો તમે જોયું છે. એનું બીજ ક્યાં છે; તે તમે જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, બીજ કોપરામાં હોયું જોઈએ

શિક્ષક—બરાબર. કોપરામાં વચ્ચે જ્યાં બે છિદ્ર દેખાય છે ત્યાં બીજ રહેલું છે. તમે દુકાનમાં જેવું નાળીએર જુઓ છો તેના કરતાં ઝાડ પર ઘણું મોટું હોય છે. એનું બહારનું મોટું ઢાંકણ કાઢી નાંખ્યા પછીનું નાળીએર તમારા જોવામાં આવે છે. એના ઉપરની ચાટલી કાઢી નાંખી એને ભાંગે છે એટલે કાચલામાંનું કોપરૂં છૂટું પડે છે. કોપરૂં ખાવામાં મીઠું છે. એ શાકમાં વપરાય છે. એનું રાયતું થાય છે. કોપરામાંથી તેલ નીકળે છે, તે કોપરેલ બાળવામાં વપરાય છે. એ બધું તમે જાણતા હશો. કોપરામાં રસ છે, તે છોડને કામનો છે. કોપરાની વચ્ચેનાં બે છિદ્રમાંના એકમાંથી છોડ ઊગવા માંડે છે અને એ છોડને જમીન ને હવામાંથી પોષણ મળે તે પહેલાં આ રસ પૂરતું પોષણ પૂરું પાડે છે.

કેટલીક વાર આપણે બી વાવેલાં હોતાં નથી, છતાં ઝાડ લાગે છે. એનું સું કારણ છે ?

છગન—સાહેબ, પવન એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે બી લ
જાય છે.

શિક્ષક—ખરૂં. બીજ પાકું થાય છે એટલે બીજપાત્ર ફાટે છે
બી હવામાં સુકાય છે તેથી લાંબો વખત જીવી શકે
છે. પવન બીજને જુદે જુદે ઠેકાણે ફેલાવે છે. પક્ષીએ
એક કૂલ પરથી રજ લઈ જઈ બીજા કૂલ પર મૂકે
છે. ફળ ખાઈ તેઓ ડળીઆ જમીન પર નાંખી
છે, ત્યાં તે ઊગે છે. કેટલાક બીજને આંકડી જે
હોય છે. એવા છોડની પાસે ચરતાં ઘેટાં છોડ પાં
માથું અક્ષણે છે ને ઘસે છે, એટલે એ બીજ તેમ
વળગે છે. એ રીતે પણ બીજ એક ઠેકાણેથી બીજે
ઠેકાણે જાય છે.

દરેક છોડને પોતાના જેવોજ છોડ ઉત્પન્ન કરે
એવાં બીજ હોય છે. બધાં બીજ છોડની નીચે પાં
તો ત્યાં તેને ઊગવાની જગા મળે નહિ. પણ પવન
પક્ષી, ને પ્રાણી તેને જુદે જુદે ઠેકાણે ફેલાવે છે
એ કુદરતની ખુબી છે. આડની છાલનો શો ઉપયોગ
છે તે તમો જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, બાવળ, ખેર, જેવાં આડની છાલ બાળવાના
કામમાં આવે છે.

શિક્ષક—ખરૂં છે. બાળવાના કામમાં તો આખું લાકડું આવે
છે, એટલે તેની છાલ પણ આવે છેજ. કેટલાં
આડની છાલ રંગવાના ને દવાના કામમાં વપરાય છે
કિલ્લાઈન એ એક આડની છાલ છે.

જૂના વખતમાં ઋષિઓ ઝાડની છાલનાં કપડાં પહેરતા, તે વઢકલ કહેવાતાં. વળી કાગળની શોધ થઈ તે પહેલાં તાડનાં પત્ર પર લોકો પુસ્તકો લખતા. એવાં જૂનાં પુસ્તકો તાડપત્ર પર લખાએલાં હજી આપણા દેશમાં પુસ્તકોના સંગ્રહમાં જોવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૭મો

અમદાવાદ જિલ્લો: મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો

અમદાવાદ શહેર સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલું છે. એ ગુજરાતનું પાટ નગર છે. વસ્તી, વેપાર, ને કેળવણીમાં મુંબઈ ઇલાકામાં એ ઘણું મોટું ને આગળ પડતું શહેર છે. એમાં લગભગ ૧૦૦ સૂતર કાંતવાનાં ને વણવાનાં કારખાનાં છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં આટલાં બધાં કારખાનાં મુંબઈમાં પણ નથી.

સુલતાન અહમદ ૧લાએ ઈ. સ. ૧૪૧૧માં અસાવલ ગામને ઠેકાણે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. આ ઉપરથી શહેરનું નામ અહમદાબાદ-અમદાવાદ પડ્યું. તે ગુજરાતના બાદશાહોની રાજધાનીનું શહેર હતું. પાટણમાંથી રાજધાની ખસેડી તેમણે અમદાવાદ આણી અને પાટણમાંની બાંધણીની નકલ કરી તેમણે અમદાવાદમાં ત્રણ દરવાજા ને ભદ્ર બાંધ્યાં.

અકબર બાદશાહના રાજ્યમાં અમદાવાદ, ગુજરાતના બીજા ભાગોની પેઠે, મુગલસત્તા નીચે આવ્યું. મુગલ બાદશાહોએ સુબા નીમ્યા, તેમણે ગુજરાત પર રાજ્ય કર્યું.

પાછળથી મરાઠાઓની સત્તા વધવાથી અમદાવાદમાં મુસલમાન ને મરાઠા, બંનેની એકઠી સત્તા રહી. ત્યારપછી કેટલોક વખત તેમાં એકલા મરાઠાઓની સત્તા રહી. એ સત્તાની નિશાનીમાં ત્યાં ગાયકવાની હવેલી નામનું સરકારી મકાન હજી પણ છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૭મ પેશ્વા, ગાયકવાડ, અને અંગ્રેજ સરકારની વચ્ચેના કોલકરાર પ્રમાણે અમદાવાદ અંગ્રેજ લોકના હાથમાં આવ્યું અને વડોદરા પાસેનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડને આપ્યો.

અકબરનો પુત્ર જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદમાં થોડો વખત રહ્યો હતો. તેને એ શહેર ગમ્યું નહોતું. અહિંની ધૂળ ને ગરમીથી તે કંટાળ્યો હતો. તેની તખીઅત પણ સારી રહી નહોતી. આ કારણોથી તેણે શહેર માટે નીચેના શબ્દ કહ્યા હતા:—

“આ કંગાલ ભૂમિમાં શહેર સ્થાપનારે શી ખુબી કે શોભા જોઈ હશે ? એની હવા ધૂળથી ભરેલી છે. એમાં ઊના પવન ફુંકાય છે. એ નદીનું પાત્ર સૂકું છે. એનું પાણી ગંદું ને ખારું છે. એનાં પરાં કાંટાથી છવાયાં છે.”

પ્રથમ જહાંગીરે એ શહેરને ગદાંબાદ કહ્યું. પછી ત્યાં મરકી ફાટી નીકળ્યાની એને ખબર થઈ એટલે તેણે એને બિમારિસ્તાન ને જહાનમાબાદ એવાં નામ આપ્યાં.

એજ અરસામાં અંગ્રેજોએ અમદાવાદનું કેવું વર્ણન આપ્યું છે, તે નીચેના ઉતાર મળશે:—

અંગ્રેજો અમદાવાદને જોઈને ઘણા રાજ થયા. તેમણે કહ્યું, “તે લાંડન જેવડું સુંદર મોટું શહેર છે. તેની આસપાસનો કોટ ઊંચો ને આસારવાળો છે. તેમાં ઘણા દરવાજા છે. રસ્તા ખડોળા ને સુંદર છે. તેની ખંને બાજુએ એટલાં બધાં ઊંચાં ઝાડ રોપેલાં છે કે આપણે વૃક્ષોની ઘટામાંથીજ જતા હોઈએ એમ લાગે છે. તેનાં મકાન સુંદર છે. તેના કારીગરોમાં ઉત્તમ વણકર, નકશીદાર કોતરણી કરનાર, ચિતારા, જડીઆ, અને સોનેરી ને રૂપેરી કસબ વણનારા છે. આ વેપારીઓ ગળી, કાપડ, કરિયાણાં એટલા મોટા જથ્થામાં પરદેશ મોકલે છે કે લગભગ દર દસે દહાડે ૨૦૦ ગાડાં ભરેલો માલ ખંભાત જાય છે.”

ઉપલાં બે વર્ણન એકબીજાથી કેવાં ઉલટાં છે ! એકજ વસ્તુ પર જુદી જુદી નજરે જોવાથી વિચાર કેવા જુદા જુદા થાય છે ! જહાંગીર બાદશાહે પોતાની જાતના વિચારથી શહેરને વખોડ્યું. અંગ્રેજોએ સાધારણ નજરે જે જોયું તે લખ્યું.

શહેરને વિશાળ કોટ છે, તેને ૧૮ દરવાજા છે. કોટ એવો શોભિતો ને મજબૂત છે કે એને બાંધ્યાંને લગભગ પાંચસે વર્ષ થયાં તોપણ એમાંથી ઘણું ભાગે કાંકરો સુદ્ધાં ખરતો નથી.

ભદ્રને ૮ દરવાજા છે. અંદરની વિશાળ જગામાં કચેરીઓ, મસ્જિદો, ને લોકોને રહેવાનાં આસરે ૧૫૦ ઘર છે.

પાઠ ૭૮મો

અમદાવાદ જિલ્લો: મુખ્ય સ્થળ, ભાગ રજો

અમદાવાદ શહેર ઘણું વિશાળ ને ભવ્ય છે. તેમાં ઠંકણે ઠંકણે મસ્જિદો છે. શહેરની અંદર તેમજ બહાર શેઠીઆ-

ઓની હવેલી ને બંગલા લપકાલેર છે ને વચ્ચે મોટાં ચોગાન ને બાગ છે. એ મકાનો રમ્યતા કરતાં સંગીનતા, સગવડ, ને વિશાળતા માટે વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

મુંબઈ, મદ્રાસ, ને કલકત્તાને બાદ કરતાં અમદાવાદ જેવાં વસ્તીથી ભરચક, જૂની જેવા લાયક ઇમારતોવાળાં, અને વેપાર પૂરા જેમમાં ખીલી રહ્યો હોય એવાં, થોડાંજ શહેર હિંદુસ્તાનમાં છે.

નવા આવનારને આગગાડીનું સ્ટેશન આવતાં પહેલાં એનાં વેપાર ને લવ્યતાનાં ચિહ્ન નજરે પડે છે. કાંકરીઆ તળાવ આગળનાં ઘણાં કારખાનાંનાં ભૂંગળાં તેમજ સ્ટેશન પરના બે ટોડા ફરથી દેખાય છે,

સ્ટેશનથી ભદ્રકાળી સુધી સીધી સડક છે. તે પર બંને બાજુએ જાતજાતની દુકાન આવેલી છે. માણેકચોકની પાસેથી ઠેઠ ભદ્ર સુધી સડક બમણી પહોળી છે. એમાં માણસની ને ગાડી, મોટર, સાઇકલ, ને ગાડાં તથા લારીની ધમાલ લગલગ મુંબઈના ભૂલેશ્વરના ભાગ જેટલી છે.

ત્રણ દરવાજાને દેખાવ ફરથી ઘણો ધ્યાન ખેંચે એવો છે. ભદ્રના કિલ્લાનો દેખાવ તો ઘણોજ રમણીય છે. ભદ્રમાં ભદ્રકાળી માતાનું દહેરું છે, તે આખા શહેરમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેનાં દર્શન કરવા શહેરના જુદા જુદા ભાગમાંથી લોક આવે છે. ભદ્ર પર મોટું ઘડીઆળ છે. ભદ્રમાં ન્યાયાધીશની ને ટપાલની કચેરીઓ છે.

ત્રણ દરવાજા ને ભદ્રની વચ્ચે કારંજનું મોટું મકાન છે. તેની સામા નાનો, ગોળ આકારવાળો બાગ છે. પાસે

હેમાલાઈનું પુસ્તકાલય, પ્રેમાલાઈનું વિશાળ બહોર સલાગૃહ, અને તેની નીચે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની બેઠક છે. એ સોસાયટી એટલે મંડળ ગુજરાતી પુસ્તકો છપાવી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ઉપાયો રચે છે.

દક્ષિણ તરફ જતાં નાકા પર પુરુષશિક્ષકોને કેળવવા માટે શાળા છે ને એ નાકા પરથી આસ્તોડીઆની સડકે જતાં બંને બાજુએ એ શાળાનાં વિશાળ મકાન છે. પાસે પ્રાર્થનામંદિર છે ને બીજી તરફ સ્ત્રીશિક્ષકો માટે એવી શાળા છે. આ બધો દેખાવ ઘણો દબદબાભરેલો છે.

શહેરની અંદર સ્વામિનારાયણનું મંદિર વિશાળ છે. શહેર બહાર હઠીસિંગનું દહેરૂં, નીલકંઠ મહાદેવ, હરીરની વાવ, એ બધું જોવા લાયક છે.

શાહીબાગનું ઘણું ભવ્ય મકાન નદીકિનારે આવેલું છે. એ શાહજહાન નામના અમદાવાદના હાકેમે બાંધ્યું છે.

મસીદોમાં માણેકચોકની પાસે જુમા મસ્જિદ ઘણી રોનકદાર છે. શહેરની બહાર શાહ આલમનો ને સરખેજનો રોજો જોવા લાયક છે. દરેક બાજીની કેતરણી જુદી છે.

રાયપુર દરવાજાની બહાર પોણેક માઇલે કાંકરીઆનું તળાવ છે, તેની રચના ઘણી સુંદર છે. તેનો ફરતો ઘેરાયો એક માઇલ છે. તે ૩૪ સરખી બાજુનું બનેલું છે ને દરેક બાજુ ૧૯૦ ફૂટ લાંબી છે. તેના પર ચારે તરફ સુંદર પગથીયાં ને વચ્ચે નગીનાબાગ છે. તેમાં ખારી નદીનું પાણી વાળેલું છે.

અમદાવાદ શહેર ત્રણ તાંતણે આબાદ થયું કહેવાય છે:- રેશમ, કસબ, ને સૂતર. એમાં રેશમી કોરનાં ધોતીઆં,

પિછોડી, પીતાંબર, વગેરે ઉત્તમ થાય છે. કસળનું કામ પણ સારું થાય છે.

અમદાવાદ શહેરના લોક ઘણા પરગણુ, ઠાવકા, ને શાણા છે. અગાઉ કરતાં હાલ તેઓ સાહસિક અને પરદેશમાં વિશેષ જતા થયા છે.

સાબરમતીને કિનારે દુધેશ્વર અને સપ્તર્ષિના આરાધિત મનાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતિજ, ઘોળકા, મોડાસા, સાયણ, વીરમગામ, ધંધુકા, ને ઘોઘા, એ મોટાં ગામ છે. ઘોળકા પ્રાચીન સ્થળ છે. બધાં ગામ આખાદ છે. તેમાં વેપાર સારો ચાલે છે.

ઘોળકાની પાસે વૌઠામાં સાત નદીનો સંગમ છે, ત્યાં કાર્તીકી પુનેમ પર મોટો મેળો ભરાય છે. ધંધુકાની પાસે ભીમનાથ મહાદેવનું દહેરું પવિત્ર સ્થળ મનાય છે.

પાઠ ૭૭મો

સ્નેહનાં સ્મરણ

સુંદર મધુરાં સ્મરણ સ્નેહનાં,

વહાલાં લાગે અપાર;

વહાલાં લાગે અપાર, તેને

બંદન વારંવાર;

સ્નેહનાં સ્મરણ અમીરસઘર.

રસમાં નવરાવે, નીતરાવે,
 રીક્ષાવે રસબોલ;
 મસ્ત બનાવી નિત્ય નચાવે,
 હાલોલ રસહોલ;
 સ્નેહનાં સ્મરણ રસાયનસાર.

રસધુધવાટે રમ્ય પ્રસંગો,
 મવ્ય ભરે મળકાર;
 સૂર મધુર પ્રિય જનના ગજવે,
 અહો! લલિત લલકાર;
 સ્નેહનાં સ્મરણ અકલ રણકાર.

રસકણિકાએ વહાલાં જનના
 રચાય કંડ આકાર;
 બાંછાવે રસધેલાં એને
 એવો રસ અવતાર;
 સ્નેહનાં સ્મરણ એક આધાર.

લલિત

પાઠ ૮૦ મેા

સુરત જિલ્લો : મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લોા

સુરત શહેર તાપી નદીને કિનારે આવેલું છે. અહિંથી
 દારયો જમીનને રજો માત્ર ૧૦ માઇલ દૂર છે. એની પાસે

એએક માઇલને છેટે તાપી નદી ઓળંગીને જતાં રાંદેર કરીને ગામ છે, તે એનાં કરતાં વધારે જૂનું છે.

ઇ સ. ૧૧૮૪માં દિલ્હીના બાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીના સરદાર કુતુબુદ્દીને ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી અને તે રાંદેર ને સુરત સુધી આગ્યો. તે વખત સુરત ત્યાંથી ૧૩ માઇલ પર આવેલા કામરેજ ગામના સરદારને તાબે હતું.

આ જૂના શહેરને ઠેકાણે ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકામાં હાલનું સુરત શહેર વસ્યું છે. ગોપી નામનો એક તવંગર વેપારી હતો, તેના નામ પરથી શહેરના મુખ્ય ભાગનું નામ ગોપીપદ પડ્યું અને તેમાં બાંધેલું વિશાળ તળાવ ગોપીતળાવ કહેવાયું. તેની સ્ત્રી રાણી કહેવાતી, તેના નામ પરથી રાણીતળાવ ને રાણીચકલાનાં નામ પડ્યાં છે. ગોપીએ વસાવેલું શહેર ધીમે ધીમે આબાદ થવા માંડ્યું.

જૂના શહેરનું નામ સૂર્યપુર હતું, એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૪૮માં ત્યાં હાથે લખાએલાં પુસ્તકોમાં સૂર્યપુર નામ મળે છે. ગોપીએ ગુજરાતના બાદશાહને શહેરનું નામ સુરજ પાડવા લખ્યું. બાદશાહે સુરજને બદલે સુરત નામ પાડ્યું.

સુરત શહેર વેપારનું મોટું મથક થયું. જમીનને માર્ગે ત્યાંથી વણજારો દક્ષિણમાં ગોવળકેંડા સુધી, પૂર્વમાં બરાનપુર સુધી, અને ઉત્તરમાં દિલ્હી, આગ્રા, ને લાહોર સુધી જતી. તેનાં વહાણો કેંકણ, મલખાર, સિલોન, અને અદ્રાસ ને અંગાળાના કિનારા સુધી જતાં. તેનો વેપાર થણા ફર દેશે સુધી વ્યાપ્તો.

સુરત ૮૪ બંદરનો વાવટો ગણાતું. હીરા, માણેક, તાંબું, લોહું, ઘઉં, વાલ, માખણ, અનેક જાતનાં તેલ ને અત્તર, કાળાં ને ઘોળાં મરી, કાગળ, ખાંડ, મીણુ, અક્રીણુ, ગળી, વગેરે ચીજો સુરતથી દૂર દેશાવર જતી પણ મુખ્ય ચીજો સુતરાઈ ને રેશમી કાપડ ને કસબ હતી. આ પ્રમાણે સુરત પૂરેપૂરી બહોજલાલીમાં હતું. ઇ. સ. ૧૭૯૬માં તેમાં ૮ લાખ માણસની વસ્તી હતી.

શહેરને બે કોટ હતા; એક માંહેનો ને બીજો બહારનો. બહારના કોટનો ભાગ સુરતથી મુંબઈ જતાં આગગાડીમાંથી નજરે પડે છે. માંહેના કોટને ઠેકાણે હાલ ખાડી આવેલી છે. એ કોટનું નામ કોટસફીલ નામના શાંડરના ભાગે બળવી રાખ્યું છે. એ કોટને ૧૨ ભાગોળ હતી.

બરાનપુરી ભાગોળથી બરાનપુર ને નવસારી ભાગોળથી નવસારી જવાતું. બહારના કોટમાં દિલ્હી દરવાજો હતો, ત્યાંથી દિલ્હી જવાતું. એ દરવાજેથી દિલ્હીના બાદશાહનાં ફરમાન આવતાં, તેને ધામધૂમથી વધાવી લેવાનો રિવાજ હતો.

આવા દિલ્હી દરવાજા અમદાવાદ, હંદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, જેવાં મોટાં શહેરોમાં છે.

ફિરંગી લોકો, વલંદા, અંગ્રેજો, અને ફ્રેંચો હિંદુસ્તાનમાં વેપારને માટે આવ્યા, તે બધાની કોઠી સુરતમાં હતી.

વલંદાઓની કોઠીને ઠેકાણે હાલ નાનપરાની મુખ્ય પોસ્ટ ઓફિસ છે. અઠવાના દરવાજાની બહાર ફ્રેંચની કોઠી હતી, તે ભાગ ફ્રેંચ બાગના નામથી ઓળખાતો હતો. અંગ્રેજ લોકોની કોઠીવાળા મકાનમાં હાલ નદીકિનારે પાતાળી હનુમાનને મંદિરે જતાં ભક્તો ડોહાઓનું મકાન છે.

આરંભમાં સુરત કામરેજના સરકારને તાબે હતું; પછી તે સુસલમાનોના હાથમાં ગયું. ઇ. સ. ૧૩૭૩માં ફિરોઝ તખલખે લીલ લોકોની સામા તેનો ખચાવ કરવા એક કિલ્લો બાંધ્યો.

પછી પોર્ટુગીઝ લોકોએ શહેરને બાળી મૂક્યું. આથી અમદાવાદના બાદશાહે વધારે મજબૂત કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ કર્યો, તે ઇ. સ. ૧૫૪૬ના અરસામાં પૂરો થયો.

સત્તરમા સૈકામાં સુરતમાં શાંતિ રહી અને તેનો વેપાર ધમધોકાર આવ્યો. મરાઠાઓએ તેની દોલતથી લોભાઈ તે પર હુમલા કર્યા. શિવાજીએ તેને ત્રણ વાર લૂટ્યું.

ઇ. સ. ૧૭૩૩થી ઇ. સ. ૧૮૦૦ સુધી સુરતમાં સ્વતંત્ર નવાબોનું રાજ્ય રહ્યું. પછી નવાબો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યા; કુલ સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી અને નવાબને પેન્શન આપવામાં આવ્યું.

પાઠ ૮૧મો

સુરત બિલ્લો : મુખ્ય સ્થળ, ભાગ રજો

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં પશ્ચિમ તરફ જે સંસ્થાનો હતાં, તેનું રાજધાનીનું શહેર સુરત હતું. ઇ. સ. ૧૬૭૮માં અંગ્રેજ કંપનિએ સુરતમાંથી રાજધાની ખસેડી મુંબઈમાં કરી.

ઇ. સ. ૧૮૧૩માં ગુજરાતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો, તેની સુરતના વેપાર પર ઘણી અસર થઈ. ઇ. સ. ૧૮૩૭માં સુરત શહેર પર બે મોટી આફત આવી પડી. ભયંકર આગથી

૯ હજાર ઉપરાંત ઘર બની ગયાં. આગ ત્રણ દિવસ સળગ્યા કીધી. આથી ૬ કરોડ રૂપીઆનું નુકસાન થયું. આ આગ ઉનાળામાં લાગી ને એજ વર્ષમાં ચોમાસામાં મોટી રેલ આવી. દરિયાની પેઠે શહેરના બધા ભાગમાં પાણી ફરી વળ્યાં. લોકો આ બે આફતથી તદ્દન નિરાધાર થઈ ગયા.

ઇ. સ. ૧૮૩૮માં શહેરમાં અસલી ઝાહોઝલાલીની છાયાજ રહી. પરંતુ, લોકો સંતોષી, સાહસિક, ને આનંદી સ્વભાવના હોવાથી આગ અને રેલની આફતો ઉપરાઉપરિ ને વારંવાર આવ્યા છતાં શહેર પાછું ઊભું થાય છે. હાલ તેમાં એક લાખની ઉપર વસ્તી છે.

રેલ્વે-સ્ટેશનથી શહેર નીચું છે. સ્ટેશનથી અઠવાના દરવાજા સુધી સીધી, મોટી સડક છે. બરાનપુરી ભાગોળ આવતાં પહેલાં ઊંચો ઘડીઆળનો મિનારો છે.

નદીકિનારે કિલ્લો છે, તેની પાસેના મેદાનમાં મુંબઈ બૅંકનું મકાન છે. બૅંકની સામા સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ હાઈ સ્કૂલ છે. પાસે રાવ બહાદુર નગીનચંદનું જાહેર મકાન છે. બીજી તરફ વિદ્યોતરિઆ બાગ ને સરકારી ઇસ્પિતાલ છે. નગીનચંદના વિશાળ મકાનની સડકે રાંદેર જવાનો હોપ પૂલ છે.

આ સ્થળે શહેરનો દેખાવ ઘણો ભવ્ય છે. સામે કિનારેથી એ દેખાવ ખરેખરો રમણીય લાગે છે.

નાનપરામાં નદીકિનારે, તેમજ હોરવાડમાં હોરાઓનાં મકાન ઘણાં રોનકદાર છે. ગોપીપરામાં તેમજ ડુમસની સડકે શહેર બહાર આવકોનાં મકાન ઘણાં સુંદર છે.

શહેરમાં હોરા ને શ્રાવકો ઘણા પૈસાદાર છે. હોરાઓ પરદેશમાં વેપાર ખેડી પુષ્કળ ધન કમાઈ સુરત લાવે છે. તેઓ તેમજ રાંદેરના હોરા ઘણા સાહસિક છે. શ્રાવકો મોતીના વેપારી છે. શહેરના ઘણા વતની વેપાર માટે મુંબઈમાં રહે છે.

શહેરના લોકો નાળુક, બુદ્ધિશાળી, ને રસિક છે. કેળવણીમાં શહેર આગળ પડતું છે. એમાં હાલ એક કૉલેજ (મહાશાળા) સ્થપાઈ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સંસ્કારી લેખકો, કવિ નર્મદ, નવલરામ, અને નંદરાંકર, આજ શહેરના વતની હતા.

પણ હાલ શહેરમાં બહુ વેપાર નથી. તોપણ રેશમ અને કસબનો વેપાર ચાલે છે, સુખડના લાકડાની ઉત્તમ કારીગરીની પેટીઓ અહિં બની દૂર દેશાવર જાય છે, અને સૂતર કાતવાનાં ને વણવાનાં ચારપાંચ કારખાનાં છે.

સુરત શહેરના લોકો શોખીન છે. ત્યાં શ્રાવણ માસમાં ઘણા મેળા ભરાય છે. જન્મઘાટીનો મોટો મેળો ભરાય છે, તે જોવા ઠેઠ મુંબઈથી ને વલસાડ ને ભરૂચ વચ્ચેના રેલ્વે-સ્ટેશનોથી ઘણાં માણસ આવે છે.

તાપી નદી પવિત્ર મનાય છે. શહેરથી ત્રણેક માઇલ દૂર તાપી નદીને કિનારે અશ્વિનીકુમાર ને ગુપ્તેશ્વર મહાદેવનાં મંદિર છે, તેમજ આચાર્યજીની જેઠક છે. મંદિર પાસે સુંદર ઘાટો છે. ગુપ્તેશ્વર પાસે ફૂલપાડા ગામ છે. એ સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે.

શહેરમાં વૈષ્ણવ ને શ્રાવકનાં ઉત્તમ મંદિર છે. સ્વામિનારાયણજી મંદિર જોવા લાયક છે. બાલાજી મંદિર

ઘણું વિશાળ ને રમણીય છે. એ મંદિરની પાસે ઘણાં મંદિર છે. અંબાજી માતાનું દહેરું શહેરને મધ્ય સ્થળે છે. એ અંને દહેરાંમાં શહેરના ઘણા લોકો રોજ દર્શન કરવા જાય છે.

શહેરથી ત્રણેક માઇલને છેટે કતારગામ છે, ત્યાં કાંતારેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે. કાંતાર એટલે જંગલ. અહિં પ્રથમ જંગલ હોવું જોઈએ. શ્રાવણ મહીનામાં અહિં મેળા ભરાય છે.

સુરત જિલ્લામાં વલસાડ, ઓરપાડ, માંડવી, પારડી, ચીખલી, ખારડોલી, એ મોટાં ગામ છે. ઓરપાડ તાલુકામાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરું છે, તે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બધાવ્યું છે. તે યાત્રાનું સ્થળ છે.

માંડવી તાલુકામાં અસલ નાનું દેશી રાજ્ય હતું. એ તાલુકામાં બોધાન ગામમાં ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે, ત્યાં બાર બાર વર્ષે, યાત્રા ભરાય છે.

વલસાડ એ ઓરંગા નદી પર એક કસ્બો છે. એમાં ડાંગનાં ડુંગરમાથી પુષ્કળ સાગ આવે છે, તે દરિયામાર્ગે કાઠિયાવાડ જાય છે. એની પાસે દરિયાકિનારે ટીથલ છે, તે હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

પાઠ ૮૨મો

દારૂ, તે રોગ ને અનીતિનું ખારું, ભાગ ૧લો

મહેતાજી—ખાળકો, આજે તમને રસ પડે, પણ દિલગીરી

ઉપજાવે એવી વાત કહીશ. બોલો, ગમશે કે ?

ખાળકો—હા સાહેબ, ગમશે, ગમશે.

મહેતાજી—જુઓ, સાંભળો. ભગા નામે કોળી હતો. તે મહેનતુ ને સંતોષી હતો. તે મજૂરી કરીને પોતાનું પેટ ભરતો હતો. સાંજ પડે એટલે કામ પરથી એ પોતાને ઘેર જતો, ને રાતે પોતાની મા, ને પોતાનાં ભાઈબેન સાથે રોટલા ખાઈ થોડો વખત ગરખાં ખાતો. મોડેથી એ ભજનીઓ ગાતો. એનો સાદ એવો મીઠો હતો કે એ ગાતો ત્યારે શેરીના માણસો સાંભળવા એકઠા થતા. પછી એ સૂતો, તે નીરાંતે એકી જાગે ઊઠતો.

સુકુંદ—સાહેબ, એકી જાગે ઊઠતો એટલે શું ?

મહેતાજી—એકી જાગે ઊઠતો, એટલે એમ કે એની જાંઘમાં જરા પણ ખલેલ થતી નહોતી. દિવસે સારી મહેનત કરી હોય ને કોઈ જાતની ફિકર ન હોય તોજ એવી જાંઘ આવી શકે છે. જાંઘનું સુખ કંઈ ખૂબ સુંવાળી પથારી હોય ને તે વળી સારા ખાટલા પર હોય તોજ મળે છે એમ નથી. મહેનતુ ને સંતોષી ગરીબ માણસને જાંઘ આવે તેવી શેઠીઆઓને કે રાજાઓને પણ ન આવી શકે.

આડોશીપાડોશી ને શેરીવાળા સૌ લોકો ભગાને ભગા ભગત કહીને બોલાવતા.

કામ પરથી પાછાં આવતાં ભગો બેત્રણ દિવસ હીરિયા નામના દારૂડીઓની સોબતમાં આવતો એની માને માલમ પડ્યો. એક રાતે, માએ ભગાને ઠપકો દીધો. તેણે તેને કહ્યું, હીરિયાની સોબતમાં ફરતો ના, એ દારૂડીઓ છે, તું એની સાથે ફરે તેથી હું બહુ નારાજ છું.

ભગાએ કહ્યું, હીરિયો ઘણો ગમતી છે. એની વાતોમાં મને મઝા પડે છે. એ દારૂડીઓ છે તેમાં મને કંઈ અડચણ નથી.

એની માએ કહ્યું, ખરાબ સોબતના છાંટા બિડ્યા વિના રહેજ નહિ; માટે માં કહ્યું માનજે ને હીરિયાથી દૂર રહેજે.

ભગાએ, કહ્યું; હું કંઈ બગડવાનો નથી. જે ઘડી થાક્યા પછી એની સોબતમાં ગમ્મત પડે છે: એમાં શું ખોટું છે ? માએ કહ્યું, મારી મરજી મુજબ તારે કરવુંજ જોઈ એ. હરિલાલ—સાહેબ, આ મા આવી કેવી ? ભગાને મઝા પડે તેમાં એ કેમ વચમાં આવી ?

મહેતાજી—શાબાશ, ઠીક પૂછ્યું. દારૂડીઆની સોબતથી માણસ દારૂ પીતાં શીખે. કદાચ દારૂ તે પીએ નહિ, તોપણ લોકો તેને દારૂડીઆનાં સોબતી ગણે ને તેના પર ભરોસો રાખતાં અચકાય. સોબત વિષે એક નાની વ ત કહું; સાંભળો.

એક ડાહ્યો પિતા પોતાનાં ઉમ્મરે પહોંચેલાં છોકરાંઓને પણ ખરાબ સોબતમાં લગવા દેતો નહોતો. એક દિવસ એની વહાલી પુત્રીને એણે ખરાબ સંગતથી દૂર રહેવા ફરમાવ્યું. પુત્રીએ કહ્યું, વહાલા બાપુજી ! બેનપણીને માત્ર મળ્યાથી હું બગડું, એવી શું હું નાદાન છું ? પિતા શાંત રહ્યો, ને એણે પાસેની સગડીમાંથી ખુઝાએલો કોયલો લીધો ને પુત્રીને કહ્યું, વહાલી પુત્રી ! આ કોયલો લે; દઝાય તેમ નથી. પુત્રીએ તે લીધો, ને તેમ કરતાં તેનો સુંદર હાથ કાળો થયો ને લાગી જવાથી તેની સુંદર સફેદ સાડીને પણ જરા કાળો ડાઘ લાગ્યો.

પુત્રી જરા ચીડાઈ ને તે બોલી, કેયલો લેતાં કંઈ બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર લાગતી નથી; જરા બેઢરકારીથી ડાઘ લાગી ગયો. પિતાએ કહ્યું, ખરાબર છે, વહાલી પુત્રી ! જો કે કેયલો બાળે નહિ તો ડાઘ પાડે છે: ને તેવીજ રીતે ખરાબ સોબત વિષે પણ સમજી લેવું.

હરિલાલ— ત્યારે તો સાહેબ, ભગાની માએ ઘણું સારું કર્યું કે એને દારૂડીઆની સોબતથી દૂર રહેવા ફરમાવ્યું.

મહેતાજી— માએ ઠીક કર્યું, પણ ભગાએ ઠીક કર્યું નહિ. ભગાએ હીરિયાની સોબત છોડી નહિ. કામ પરથી પાછા આવતાં એક દિવસ હીરિયાએ ભગાને કહ્યું, ભગા ભગત ! ભગા ભગત ! તેં તો મહેનતજ કરી જાણી. ચાલ આજ મારી સાથે; આપણે પીઠામાં થઈને પછી ઘેર જઈએ.

ભગાએ કહ્યું, નારે ભાઈ; હું દારૂ પીતો નથી.

હીરિયો કહે, જો તો ખરો: તારો બધો થાક ઊતરી જશે ને ભજનીઆં તું ખૂબ ગમ્મતથી ગાઈ શકીશ. એકજ દિવસ માત્ર આજેજ આવી જો: રોજ ન આવતો. પેસા તું ન આવતો; હું ખરચીશ. પણ જરા લહેજત તો જો.

ભગાનું મન લલચાયું. હીરિયા જોડે એ પણ દારૂના પીઠામા ગયો. દારૂ પીને બંને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ભગાની આંખો લાલચોળ થઈ હતી. ચાલતાં એ લથડીઆં ખાતો હતો. બોલતાં બોલતાં એની જીભ લોચાતી હતી. એના મોંમાંથી ખરાબ વાસ મારતી હતી. એની મા ને એનાં ભાઈબહેન સમજી ગયાં કે આજે ભગાએ નીશો કીધો છે. તે રાતે ભજન ભજનને ઠેકાણે રહ્યું, ને બધાં ઊઘી ગયાં.

પાઠ ૮૩મે.

દાર, તે રોગ ને અનીતિનું ખાંડ, ભાગ રળે

ખીજે દિવસે સવારે લગાને એની માએ પૂછયું, કાલ શું થયું હતું? ભગો શરમાઈ ગયો. એનાથી ઊંચું જોઈ શકાયું નહિ, તો જવાબ તો શેનોજ દઈ શકાય?

તે દિવસે સાંજે કામેથી પાછા ફરતાં હીરિયાએ લગાને ફરી પીઠામાં જવા બોલાવ્યો. લગાએ સાફ ના પાડી. એણે કહ્યું, મને તો મારી મા આગળ મરવા જેવું લાગ્યું; હું નહિ આવું.

હીરિયો કહે, બાવલા! માના કહ્યાથી શરમાઈ ગયો? ચાલ, ચાલ, ઠરે છે શું? ગમે ન પીતો, પણ જોડે પીઠામાં તો ચાલ. એમ કહી હીરિયો લગાને પીઠામાં ખેંચી ગયો. તે દિવસે ઘણી આનાકાની કરી લગાએ દારૂ પીધો.

હરિલાલ—સાહેબ, હીરિયાએ પીધો પણ લગાએ કેમ પીધો?

મહેતાજી—હીરિયાની આગળ લગાનું આદ્યું નહિ. સોખતથી એ ખગડ્યો, વખત જતાં ભગો દારૂડીઓ થયો.

હવે એ ખુદશી રીતે જૂઠું પણ ખાલતો થયો. એ રોજ દારૂ પીતો, છતાં માએનને ચોકખી ના કહેતો કે મેં પીધોજ નથી. મારે માટે લોકો જૂઠું બોલે છે.

લગાની આદત વધતી ગઈ. એ બધી કમાઈ દારૂ પાછળ ખરચવા લાગ્યો, છતાં એને પેસા બોલા પડતા થયા. એ છૂપી રીતે ઘરમાંથી નાણું લઈ જતો થયો; ને આગળ જતાં એ દેવાદાર થયો.

ભગો એક દિવસે એની મા ને બેનનાં ઘરેણાં છૂપી રીતે લઈ ગયો. તે વેચીને એ આવતો હતો. એની સાથે એના

સોબતીઓ હતા. તે બાણુતા હતા કે એના ગજવામાં નાણું છે. એને તેઓ પીઠામાં લઈ ગયા ને એને સમજાવી સમજાવીને ખૂબ દારૂ પાચેા. દારૂથી એ ચકચૂર થઈ ને બહાર નીકળ્યેા. એ બહુજ લથડીઆં ખાવા મંડયેા. રસ્તામાં એ ગમે તેમ ઘાંટા પાડતેા જતેા હતેા. છેવટે એ એક ઠેકાણે પડયેા. બેલાન ને ગાંડા જેવો એ રસ્તામાં આળેાટવા મંડયેા. એના શરીરનું એને લાન ન રહ્યું. એનાં કપડાં પણ આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. એના સોબતીઓએ આ તકનેા લાભ લઈ એનાં ખિસ્સાં ખાલી કર્યાં ને તેઓ એને પડતેા મૂકી ભાગી ગયા.

ઘણી વારે ભગાના પાડોશીઓને ખબર પડી કે એ રસ્તામાં પડયેા છે. ત્રણ જણ મળી તેઓ એને બહુ મહેનતે ઘેર લઈ ગયાં. એ રસ્તામાં સીધેા ચાલી શકતેા નહોતેા. તેઓ એને ઢારની માફક ગણી બેરથી ખેંચી ગયા. જે તે એને બેઈને હસતા ને ધિછારતા હતા.

હવે ભગાનું મગજ કહ્યું કરતું નહોતું. એને નિરાંતે ઊંઘ પણ આવતી નહોતી. એ ઊંઘમાં ભયંકર દેખાવેા નજર આગળ બેતેા, ચીસેા પાડતેા ને ઝમકી ઊઠતેા. એની તંદુરસ્તી બગડવા માડી. એ દુઃખી થતેા ગયેા: એને એનું આખું ઘર દુઃખી થતું ગયું.

હરિલાલ—સાહેબ, એણે દારૂ પીવાની ટેવને વધવા શું કામ દીધી ?

મહેતાજી—ટેવ માણસને ગુલામ બનાવે છે. ટેવમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ છે. તે ઉપરાંત દારૂ પીવાની ટેવને માટે એવું છે કે તે ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. એજ દારૂનું ભયંકર કામ છે. આપણું મગજ આપણા પર અંકુશ મૂકી શકે છે. આપણા

સારામાં સારા ગુણ આપણી વિચાર કરવાની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. સાં શું, નરસુ શું, ખંડે શું, ખોટું શું, તે પારખવાનું કામ આપણું મન કરે છે; ને મનની શક્તિ મગજની તંદુરસ્તી પર આધાર રાખે છે. દારૂ પીવાથી મગજ બહાર મારી જાય છે, ને તેથી જે માણસ દારૂ પીએ છે તેની સાં નરસું પારખવાની મનની શક્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે એનું શરીર જ્યારે અંદરખાનેથી પાયમાલ થતું હોય છે ત્યારે એને મનમાં ખોટું જ લાગે થાય છે કે મને મજા પડે છે.

હરિલાલ—સાહેબ, વિલાયતી દારૂથી પણ એવું થતું હશે ?

મહેતાજી—તે દારૂ એકદમ નુકસાન કદાચ ન કરે, પણ છેવટે તે પણ એના એજ. પથર કરતાં ઈંટ કુમળી એટલેજ ફેર સમજવો. તે દારૂ પણ પીનારને લતે ચઢાવે છે ને નુકસાનજ કરે છે.

ભગો આગળ જતાં દેવાદાર બન્યો. એનામાં કોઈને કંઈજ વિશ્વાસ બેસતો નહોતો; એ દારૂની લતથી અનિયમિત બન્યો. કોઈ એને કામે રોકતું નહિ, ને એની ગરીબાઈ વધી ગઈ. એને સૌ કોઈ જુઠ્ઠો, દેવાદાર, નિર્લજ્જ, લઢકણો ને રોગિષ્ઠ તરીકે ઓળખતા થયા. એનું પહેલવાન જેવું શરીર પણ હવે રોગનું ઘર થઈ ગયું. દારૂની બદીને લીધે રોગનાં જંતુઓની સામે ટકી રહેવાની એના શરીરની તાકાત તદ્દન નાશ પામી. આગળ જતાં એને ચિત્તભ્રમ થયો. અનેક દુઃખ પામી દુનિયાના ફિટકાર સાથે એ નાની ઉંમરે મરી ગયો. ખરે ! ઘણીજ દિલગીરીની વાત.

पाठ ८४मो

वसन्त ल्यो !

राज ! कोइ वसन्त ल्यो, वसन्त ल्योः
 हां रे मारी क्यारीमां म्हेक म्हेक म्हेकीः
 हो राज ! कोइ वसन्त ल्यो, वसन्त ल्यो-

राज ! वीणी कलीओ में नेत्रमां उघाडीः
 हां रे मारे हइडे ललाटे वधावीः
 हो राज ! कोइ वसन्त ल्यो, वसन्त ल्यो-

राज ! देव देवी सोदाग लेवा आवेः
 हां रे मीठी स्नेहनी बंसरी बजावेः
 हो राज ! कोइ वसन्त ल्यो, वसन्त ल्यो-

नानालाल

સમજૂતી

પાઠ ૧થો—મોરપીછ=મોરનાં પીંછાં. સંતુષ્ટ=સંતોષી; રાજી.

પાઠ ૨જો—અતિલોભ=ધણે લોભ; અતિ=ધણે. સાલતી=અહુ દુઃખ દેતી. વિશુદ્ધ=પવિત્ર. દળદર શીટશે=ગરીબાઈ જતી રહેશે. કુબેર-ભડારી=ધનનો દેવતા.

પાઠ ૩જો—સિસોદીઆ=રજપૂતોનું એક કુળ. નમ્યું આપ્યું નહોતું=કદી નમ્યા નહોતા. આ અરસામાં=આ વખતે. પાછી પાની કરે એવા નહોતા=કદી પાછા કરે એવા નહોતા. રણુધીરા=સડાઈમાં ધીરજથી લડનારા. મુજ=મારું. અગ=શરીર. શણુગાર=ધરણું. શૈર્ય=શુરાતન. પરાધીન=પારદાને તાબે. શિશોદિય નામ=સિસોદીઆ કુળનું નામ.

પાઠ ૪થો—નાગી=ખુલ્લી. પળુ લીધું=અમારે આમ કરવુંજ એવો મક્કમ વિચાર કર્યો.

પાઠ ૫મો—એખ=ડાઘ. સ્નેહાળ=માયાળુ, હેતવાળો. રાજવંશવ=રાજ્યનું સુખ.

પાઠ ૬ટો—માગ મુકાવે=માર્ગ મુકાવે; કોઈને જવાનો રસ્તો કરવો, તેને માન આપવું, તે તેને માર્ગ આપવો કહેવાય. વાન=શરીર. નામે=નમે. વિશ્વ=દુનિયા. મોહિની=મોહ ઉત્પન્ન કરે, બધાને વશ કરે એવી. વગ્ગા=બગલું. કોકીલ=કોયલ. કગ્ગા=કાગડો. સિંધુ=દરિયો. ટંકા=ટાંકુ. પ્રાક્રમી=પરાક્રમી; શુરાતનવાળો. ચોર=ચોર જેવો; આખર વિનાનો; ‘ચાકર’ શબ્દમાં ‘ચ’ છે તેવા ‘ચ’વાળો શબ્દ વાપર્યો છે. કવિતામાં એવી રીતે પ્રાસ લાવવા કવિઓ ઇચ્છે છે.

પાઠ ૮મો—તેજદાર=ઝળકતી, તીણી ઝીણવટવાળી.

પાઠ ૯મો—પારદર્શક=જેની આરપાર જોઈ શકાય એવું.

પાઠ ૧૦મેા—કદો=જપરો. આરોગ્ય=તંદુરસ્તી. છિદ્રાણુ=છિદ્રાથી ભરેલું; કાણુવાણુ.

પાઠ ૧૧મેા—આ કવિતા વડોદરામાં ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ તે પ્રસંગે કવિએ રચી છે. ઝગ=છાતી. વિશ્રંખ=વિશ્રામ અવિરામ=વિરામ લીધા વગર. અબોલ=ખોલાય નહિ એવા. રસિયાજી રાજ=રસિકોમાં શ્રેષ્ઠ. જટાતરંગ=જટાફી મોળું. ડહરંગે=ઉત્સંગે, ખેળે.

પાઠ ૧૨મેા—મોળૂદ=હાજર, મળી આવે એવું. દોરીનો ગાળો=દોરીનો ફાંસો.

પાઠ ૧૩મેા—તાંબાની માત્રા=તાંબું મારેલું હોય એવી દવા. એવી દવા પીવાથી શરીર મજબૂત થાય છે; શરીરને મજબૂત કરનારી દવા. કાગતું^૦=કાગડો તાડ પર એસે ને તાડ પડી ગય તો તે કંઈ કાગડાના એસવાથી થયું નથી; બે જોગ સાથે આવ્યા એટલુંજ. મંછા^૦=ભૂત કે ડાકેણ કોઈ નથી; અધું મનતુંજ ઉપજાવેલું છે. મંછા=મરણ.

પાઠ ૧૪મેા—સમર્થ-શક્તિવાળા. હિતકારક=ફાયદો કરનાર. વ્યવસ્થા=ગોઠવણ. બળજોરી=બળાત્કાર; જોરજુલમ. નિસ્વાર્થ=એકલ-પેટાપણું નહિ એવો સ્વભાવ.

પાઠ ૧૫મેા—જંગ=લડાઈ. વ્યૂગલ=રણશીંગડું આગે=આગળ. હામ^૦=હિમત દરાવે. પાંચડ=ટોંગ. બ્રહ્મરસ=ભગવાનમાં તમારું મન એકાગ્ર કરો, એટલે આનંદફી રસ આપશે. નર્મદાદેશ=કવિ નર્મદનો આદેશ-આજ્ઞા-ઉપદેશ.

પાઠ ૧૬મેા—તેજસ્વી=તેજવાળું ક્ષમાવાન=માફ કરે એવું; મોટા મનનું. ઉદાર=મોટા દિલનું. આશીર્વાદ=કલ્યાણ ઇચ્છવું ને વરદાન આપવું તે.

પાઠ ૧૭મેા—મરણક્રિયા=મુઆની પાછળ શ્રાદ્ધ સારવું, ક્રિયા કરવી તે. તથાસ્તુ=તેમ થાઓ !

પાઠ ૧૮મેા—સહનશીલ=ધીરજથી દુઃખ ખમી શકે એવા સ્વભાવવાળું. નિર્દોષ=જેણે ગુનો કર્યો નથી એવું. નિર્દય=દયા વગરનું;

ધાતકી. રૂઆળ^૦=સારા ચહેરા વગરનું; શોભિતું નહિ એવું. અનહદ= હદ વગરનું; પુષ્કળ.

પાઠ ૨૮મો—હારણ નર=હિંમત વગરનો માણસ. લેખે=ગણે. સદૈવ=હમેશા. નરતું=ખરાબ.

પાઠ ૨૯મો—સદર=મુખ્ય. પટ=પહોળાઇ. છાછરૂં=ઊંડું નહિ એવું. ચરિત્ર=જિંદગીનો અહેવાલ; જિંદગીનું વર્ણન. ટકશાળ=સિક્કા પાડવાની જગા.

પાઠ ૩૦મો—પટોળા=અમુક જાતનાં વસ્ત્ર. અતલસ=એક જાતનું રેશમી કાપડ ગળ્યાણી=ગળ પનાનું કાચુ હીરાગળ કાપડ. ઇષ્ટ=આસ પસંદ કરેલું, પ્રીતિસ્તમ=કોઈ મોટા બનાવની યાદગીરી રાખવા ઊભો કરેલો યાત્રિનો મોટો થાંભલો. આશ્રમ=રહેવાનું દેકાણું.

પાઠ ૩૧મો—મિત્ર=ગોળો. ગોપકન્યા=ગોવાળની છોકરી આબેદૂખ =ખરાબર વિલાસ-વૈભવ; જાતજાતનાં સુખ.

પાઠ ૩૨મો—ભાર=અમુક તોલ. ભંડારી=તિજોરીનો ઉપરિ. વજ્રદું=જૂટ.

પાઠ ૩૫મો—કર=વેરો. ધરણી=ભાંય. અંતરે=છેટે.

પાઠ ૩૬મો—કૌતુક=જાણવાની ઇચ્છા.

પાઠ ૩૭મો—ઇન્દ્રિય=કામ કરનાર કે જ્ઞાન મેળવનાર શરીરનો ભાગ. રૂપ=આકાર. સ્પર્શ=અડકવું તે; અડકવાથી મળતું જ્ઞાન તે સ્પર્શજ્ઞાન. તંતુ=તાંતણા. જ્ઞાનતંતુ=જે વડે જ્ઞાન મેળવાય એવા તાંતણા. અત્રનળી=અનાજ પેટમાં જવાની નળી.

પાઠ ૩૮મો—પુષ્ટ=જાણ.

પાઠ ૩૯મો—ક્લરવ=મીઠા, સમજાય નહિ એવા કાલા શબ્દ. મુખહુ=મધુરું મુખ. વાલ્ક શું માલે !=ખાળક, ખરેખર, શું જોતું હશે ! એની કલ્પના દિવ્યજ છે. સુરગાન=દિવ્યલોકનાં-દેવતાઓનાં ગાયન. મિજબા=હૃદયને રનેહભીનાં કરવા. ગુલ^૦=ફૂલની કળીની પાંખડો. અજલૂલેલી=નહિ ખીસેલી. ઢવા=પ્રાતઃકાળ; સૂર્ય ઊઠ્યા પહેલાંનો રમણીય

સવારનો વખત. રેલી=પુષ્કળ રેડી. કેલિ=રમત. પેલી=મેઈ. કુસુમ=ફૂલ. ઘરણીકેરાં=પૃથ્વીનાં. બનેરાં=અદ્ભુત, કોઈનાં બેયાં ન હોય એવાં. નમેરાં=મહેર વગરનાં; નિર્દય; ધણાં સખ.

૫૧૪ ૩૦મે—હઝરત=નામદાર. પેગખર=ખુદાનો પેગામ-સદેશો લાવનાર. ખલીફા=મુહંમદ પેગખર ગાદીના વારસ. ખિલાફત=ખલીફાની ગાદી.

૫૧૪ ૩૧મે—તિરસ્કાર=કોઈને નીચો પાડવો-ગણવો તે; ધિક્કાર.

૫૧૪ ૩૨મે—મન્દચરચ=ખેતી વચ્ચે કળાઓ પતાવવા નિમાએલો માણસ.

૫૧૪ ૩૩મે—ઉદયાચળ=સૂર્ય જે પર્વત પર ઊગે છે એમ મનાય છે તે પર્વત; ઉદય-ઊગવું; અચળ=પર્વત. બાણુ=ભાનુ; સૂર્ય. નિર્દશ=સંતતિવિનાનું. કાયર=આયલું.

૫૧૪ ૩૪મે—યુવાન=જુવાનીઓ. માતુલ=મામો. જવ=જ્યારે. ગમગીન=દિલગીરીમાં ડૂબી ગએલું.

૫૧૪ ૩૫મે—પુરાણ=જૂની. સૂત્ર=ટુંકું, અર્થ બરેલું વાક્ય તે સૂત્ર; સૂત્રપમાં લખાએલાં પુસ્તકો. જાલકાવે=શોભાવે. ઉચ્ચ=ઊંચાં. લેદેશી=ધ્યાનમાં રાખી. કરશું હોકાર=ગજના કરીશું. દિવ્ય=દેવતાઈ. ગંગ=ગંગા નદી અલૌકિક=સાધારણ રીતે નજરે ન પડે એવા, અદ્ભુત. રગ=શોભા. પ્રમુપંચ=પ્રભુના માર્ગ; પવિત્ર માર્ગ. ઉજેશ=ઉજળા. બસીમ=હૃદ વગરનું; ધણું; બેહદ. લવલેશ=લગાર પણ. સ્વાશ્રય=આત્મખળ. હલાસ=આનંદ. પુણ્યપ્રમાજ=પવિત્ર તેજ; પ્રભુનું તેજ.

૫૧૪ ૩૬મે—હાડપિંજર=હાડ=હાડકું; પિંજર=પાંજરું=હાડકાંનું પાંજરું; હાડકાંનું ખોખું. ભીંગડાં=જાડાં પડ. શુલતાન=લીન; તેમાંજ મન ગુંથાએલું એવું.

૫૧૪ ૩૭મે—ફાયદાકારક=ફાયદો કરનાર. કારક=કરનાર. અકાળ=કવખતનું. વિધવા=રોડેલી સ્ત્રી. પુનર્લગન=ફરી પરણવું તે. નાબૂદ=ન હોવું તે; નાશ. ગુંગશ=શક્તિ. પાયમાલી=ધણીજ ખરાખી.

પાઠ ૩૮મો—શહાદત=ધર્મની ખાતર - ન્યાયની ખાતર, જિંદગી અર્પણ કરવી-ખોવી તે. નિકાહ પઠવા=લગ્ન કરવાં.

પાઠ ૩૯મો—શેષે=શા વડે; શી રીતે ? હોય દવાળો ફેટ^૦=જે કોઈના ભાર નીચે દબાયો હોય છે, કોઈની તાબેદારીમાં હોય છે તે. અમાપ=માપી ન શકાય એટલું. બધેય=બધેએ; એકે એક ઠેકાણે. મથ=જન-મારો. સુવાસણ=ધણીવાળી સ્ત્રી. ઘડો નહિ=લેખું નહિ; તેને કોઈ કશામાં ગણતું નથી.

પાઠ ૪૦મો—મહેસલ=જમીનનો વેરો. વાલદ=હજમ. નેરતી=મોદી; ખાવાની પરચુરણ વસ્તુ વેચનાર. વસવાયા='વસવૈયા' પણ વપરાય છે; કામ કરનાર વર્ગ. ફાજદારી ને દીવાની=મારામારીનાં, લુચ્ચાઈ, ચોરી, વગેરે કામ ફાજદારી કહેવાય છે. એવો ગુનો કરવાથી દંડ કે કેદની શિક્ષા થાય છે. વારસાનાં, જમીન દબાવ્યાનાં, પારકા જમીનમાં ખારીખારણાં મૂકવાનાં, અને એવાં કામ દીવાની કહેવાય છે.

પાઠ ૪૧મો—વાહન = ગાડી. તાજૂબ^૦ = અચંપો પામવો. મોહમયી=મોહ પમાડનાર. સ્થાનિક=સ્થાનને-શહેરને કે ગામને-લગતું. સબ્ય=મંડળીમાં ખેસનાર. સ્વરાજ્ય=પોતાનું રાજ્ય.

પાઠ ૪૨મો—ખિનહકદાર=જેને હક્ક નથી એવો (ખિન=વિનાનો).

પાઠ ૪૩મો—દયામણા=દયા ઉપજાવે એવા. તીરંદાજ=તીર ફેંકવામાં હોશિયાર.

પાઠ ૪૪મો—સાહિત્ય=કોઈ પણ ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથો તે તેનું સાહિત્ય.

પાઠ ૪૫મો—ખાગાયત=ખાગની જમીન જેવો. ફળ પુષ્કળ પાકે એવો. દર્ગાહ=મુસલમાની સંતોની કબરનું ધામ. મસ્જિદથી એનો આકાર કંઈક જુદો હોય છે. પીર=મુસલમાની સંત. પાક=પવિત્ર ઓરસ=પવિત્ર પુરુષના મરણને દિવસે મુસલમાનો તેની દર્ગાહમાં ભેગા થાય છે તેને ઓરસ કહે છે.

પાઠ ૪૬મે—નિર્ગમિયે=ગાળીએ. સલુણું=સુંદર; લાવણ્યવાળું—કાંતિવાળું. કાલું=મૃદુ ને મધુર. ફૂલ ખીલે છે તેને કવિએ તેની પ્રીતિ આપણી તરફ હસતી હોય એમ કહ્યું છે. મનુજસમૂહે=માણસના જથ્થામાં. કુટિલતા=વાંકાપણું.

પાઠ ૪૭મે—અશ્વવિદ્યા=ધોડા પારખવાની, કબજે રાખવાની, વેગે ચલાવવાની, વગેરે લગતી તમામ કળા. ઝખના=જેવાની કે મળવાની ધણી આતુરતા. સંતાન=છોકરાં.

પાઠ ૪૮મે—કલિ=ચાર મોટા, ધણા લાંબા જમાનાને હિંદુઓ ચાર યુગ કહે છે. કલિયુગ તેમાંનો એક છે. કલિ=કજ્જો. એ જમાનામાં દરેક જાતનાં નહારાં ને પાપી કામ થાય છે. કલિ એ જુગનું સ્વરૂપ છે. માણસમાં એ નહારી યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે ને તેમને લડાવી મારે છે. ઉપરણું-ઉપલા અગનું વસ્ત્ર. જીવનું થઈ=દમયતીને દેવોનું વરદાન હતું તેથી. ભામનિ=ભામિની, સ્ત્રી.

પાઠ ૪૯મે—દવ=વનની આગ. ઉખાણું=દૂધા અર્થવાળો સવાલ.

પાઠ ૫૦મે—રથઢા-રથ; તિરસ્કાર બતાવવા એ શબ્દ વાપર્યો છે. રથઢા એક=રથ પર ચઢી રણક્ષેત્રમાં જા. કોહ=હોસ. ધારું=ધારણ કહે; લઉં. સંહાર=નાશ. વાંધતા વધતાં. ઘેન=ગાય. વછોડી=દૂધી પાડી. વિમાસો=વિચારો. કાયર=પાયલો. અવની=પૃથ્વી.

પાઠ ૫૧મે—ભાવિક=ધર્મયુસ્ત. અદબ=માનમરતબો, મર્યાદા.

પાઠ ૫૨મે—ભાગ્યદેવી=આપણું નસીબ નક્કી કરનારી દેવી. વલખાં મારવાં=ખૂમ ફાંફાં મારવાં. લચી પડી=તીચી નમી ગઈ.

પાઠ ૫૫મે—વિરાજો પ્રાણમાં=હૈયામાં વસો. પ્રફુલ્લ=ખીલેલા. પીયૂષ=અમૃત. ઝરનાં=હૈયાનાં. શાં=જેવાં.

પાઠ ૫૬મે—મોખેદ=વિદ્વાન; પારસીઓનો ધર્મગુરુ. નહાન નવડાવી=પવિત્ર સ્નાન કરાવી. દસ્તુર=પારસીઓનો ગોર. પતેત=ઝંદ-અવસ્તાનાં ધર્મપુસ્તકનાં કેટલાંક વાક્ય. તેમાં પાપને માટે પસ્તાવો

ખતાવેલો હોય છે. તંદુરસ્તી બણે છે=તંદુરસ્તી મળે એવાં ધર્મનાં વાક્ય બણે છે. અદા કરવી=મળવવી.

પાઠ ૫૮મે—બાલુહાં=કુમળાં, નાળુક બાળક. રુદયામાં=હૃદયમાં; છાતીમાં. દોહલાં=મુસ્કેલ. માતાવોળાં=માતા વિનાનાં; માના સાથ વગરનાં. તંન=છોકરાં. વોઢાવ્યાં=વળાવ્યાં.

પાઠ ૬૨મે—રા'ખેગાર=રાય ખેગાર. પરજળે=પ્રજળે; બળે. સત=સત્ય.

પાઠ ૬૩મે—પાલક=પાળનાર. પ્રમાણપત્ર=પુરાવાનો લેખ.

પાઠ ૬૫મે—રસના=શબ્દ. શુદ્ધિ=શુદ્ધિ; બાન. શોણિત=સોહી. અગશુ=શર્ગરના અવયવ સાથે. રયણી=રજની; રાત. ઉદક=પાણી. શયન=પથારી. પ્રેમદા=પ્રમદા; સ્ત્રી

પાઠ ૬૮મે—સહન કરવું=ખમવું.

પાઠ ૭૨મે—સાયર=સાગર; દરિયો. દર્શન° પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી તેનું દશન કરવા સમુદ્રની બહાર નીકળ્યાં. આવતાં=આવતાં. માઢ્યા=પારધીએ જ્ઞેયાં. ધારણ રાઘ=ધારી રાખ, પકડી રાખ. ધીર=ધીરજ. જાદવવીર=શ્રીકૃષ્ણ; યાદવોમાં શૂરામાં શૂરા. માંઘો=માધવ; ભગવાન; વહાલાનો શબ્દ છે. શારંગપાણી=શાર્દૂંગપાણિ; જેના હાથમાં ધનુષ-કામઠું છે તે કૃષ્ણ. શાર્દૂંગ=શૃંગ એટલે સીંગડું. સીંગડાનું બનેલું કામઠું. પાણિ=હાથ. અબલા=સ્ત્રી; બળાવનાની. ફતવાર=મરોસો. રાઘણહારો=રાખનાર; ઉગારનાર. કેના=કોઈના. સ્વામ=સ્વામી; પતિ. ઘોંણી=વગરની. ત્રિકમજી=ત્રિકમજી; વામન અવતારમાં જેમણે ત્રણ વિક્રમથી-પગલાંથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી, તે આકાશ રોક્યાં તે. અટક પઢી=અટકી પડ્યાં છીએ. આતમના=આત્માના. હોગાઢા=સુંદર કેશવાળા; ભગવાન. બેલી=ઉગારનાર. કરતાર=જગતના બનાવનાર. સંત=નીમ. બાર=મદદ. પતીત=પતીજ, ભરોસો. મેઘ મલાર=પુષ્કળ વરસાદ વરસાવે એવું વાદળ. મોજલ=કવિ ભોજબક્ત.

પાઠ ૭૩મે—ધેઆન=હાડી. ધે સારે છે=ધર્મપુસ્તકનાં વચનો પડે છે. ક્ષણિક=થોડો. વખત પહોંચે એવું; નાશ પામે એવું. રહ=આત્મા.

પાઠ ૭૫મો—ખીજપાત્ર=ખીને રહેવાનું ઠેકાણું. પુષ્ટિકારક=પોષણ કરનાર; જોર આપનાર.

પાઠ ૭૬મો—ગદ્યાદ=ધૂળનું શહેર. બિમારિસ્તાન=મંદવાડનું ઘર. જહાનમાઆદ=નરકનું ઠેકાણું.

પાઠ ૭૮મો—સમાગૃહ=સમાને મળવાનું ઠેકાણું. કાર્તિકી=કાર્તિકી, કાર્તિક મહીનાની. સસ્કૃત શબ્દો 'કાર્તિક' ને 'કાર્તિકી' છે.

પાઠ ૭૯મો—મનુષ્યના સ્નેહનું સંભારણું કેવું મીઠું છે, તે આ કવિતામાં સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે. અપાર=અત્યંત. વંદન=નમન. અમીરસધાર=અમૃતના રસની ધારા જેવાં મીઠાં. રસવોછ=રસથી ઉભરાતા. રસાયનસાર=રસાયન=જોર ને પુષ્ટિ આપે એવી દ્રવ્ય. રસાયન જેમ શરીરને જોર આપે છે, તેમ સ્નેહીનું સંભારણું આપણને આનંદ પમાડી બળ આપે છે. સાર=બળ. સૂર=શબ્દો. મજબે લલિત લલકાર=હૃદયમાં મીઠાં રણુકો ગજવે છે-ઉપગમે છે. અકલ=કળાય નહિ એવો.

પાઠ ૮૦મો—ગહોજસાધી=અતિશય આબાદી, ચઢતી, તેજ. કરમાન=હુકમ.

પાઠ ૮૨મો—ઝાયા=ભાસ; નામ.

